

Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi:

Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz III

Kamu Harcamaları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması Geniş Özet

Gülay Günlük - Şenesen

Reyhan Karababa

CEİD YAYINLARI

Kamu Harcamaları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması - Geniş Özet

Kaynak gösterilmek kaydıyla yararlanılabilir.

Tel: 0 312 440 04 84

www.ceid.org.tr

www.ceidizler.ceid.org.tr

Kapak/İç Tasarım: Hasan Kürşat Akcan

Bu yayın Avrupa Birliği tarafından finanse edilmektedir. İçeriği yalnızca Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği sorumluluğundadır ve her zaman Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtmaz.

PROF. DR. GÜLAY GÜNLÜK-ŞENESEN: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Anabilim Dalı’ndan ve Küresel Siyaset ve Yönetim Araştırma Merkezi Müdürlüğü’nden 2023’te emekli olmuştur. Boğaziçi Üniversitesi’nde lisans ve yüksek lisansını, doktorasını ise İstanbul Teknik Üniversitesi’nde tamamlamıştır. Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme, kadın istihdamı, girdi-çıktı modellemesi ve güvenlik harcamaları alanlarında çalışmaları bulunmaktadır. BM, Dünya Bankası ve AB projelerinde danışmanlık yapmış, çok sayıda ulusal ve uluslararası projede yer almıştır. CEİD, EGBN ve KEFA üyesidir.

DR. REYHAN KARABABA: Ankara Üniversitesi’nde kamu maliyesi alanında tamamladığı doktora çalışmasında, Berlin örneğinden yola çıkarak Türkiye’de toplumsal cinsiyete duyarlı program bütçeleme modelini geliştirmiştir. UN Women Türkiye projelerinde danışman ve uzman olarak görev almış; kamu kurumları, belediyeler ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik toplumsal cinsiyet odaklı bütçeleme eğitimleri, analizler ve rehberler hazırlamıştır. Halen Hitit Üniversitesi’nde çalışmakta, toplumsal cinsiyet eşitliği, kamu hizmet ve yatırımları ile sosyal politika alanlarında araştırmalar yürütmektedir. CEİD üyesidir.

İçindekiler

Tablolar Listesi	6
Kısaltmalar	7
I. Giriş	8
II. Normların ve Standartların Belirlenmesi	13
A. Tematik Alanla İlgili İnsan Hakları Belgelerinin Listelenmesi	13
B. Normların Belirlenmesi	14
1. Kamu Harcamaları Normları	15
2. Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetimi Normları	16
C. Standartlar ve Ölçütler	17
1. Avrupa Birliği	17
2. Uluslararası Para Fonu (IMF)	18
3. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)	18
4. Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetimi (PEFA).....	20
D. Ülkelerin Bütçede Cinsiyet Eşitliğini Önceleyen Yaklaşımlarından Örnekler	26
1. İskoçya	26
2. Avustralya	27
3. Bangladeş	27
4. Güney Kore	28
III. Türkiye’de Mevcut Durum Analizi: Normatif-Politik Yapı	30
1. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	33
2. Eşitlik ve Ayrımcılık Yapmama	34
3. İnsan Onuruna Saygı	35
4. Katılımcılık	35
5. Yeterli Kaynak Tahsisi/Harcama Analizi ve Kaynakların Azamisinin Kullanılması	36
6. Etkililik ve Etkinlik	38
7. Hesap Verebilirlik	39
8. Kullanıcı Analizi	41
IV. Gösterge ve Veri Kaynakları	43
V. Türkiye’de Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Harcamaları Gösterge Seti	47
A. Türkiye’de Kamu Harcamalarının Mevcut Durumu ve Gösterge Seti	47
B. Veri Toplanması Gereken Göstergeler	52
VI. Kaynakça	58

Tablolar Listesi

Tablo 1 TCDKMY-1.1 Harcamalarla İlgili Politika Önerilerinin Toplumsal Cinsiyet Etki Analizi	23
Tablo 2 TCDKMY-2 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Yatırım Yönetimi Göstergesi	23
Tablo 3 TCDKMY-4 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe Belgesi Göstergesi	24
Tablo 4 TCDKMY-6.1: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Bütçe Harcamasını İzleme Göstergesi.....	25
Tablo 5 TCDKMY-7 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Raporlama Göstergesi	25
Tablo 6 Orta Vadeli Program’da Cinsiyet Eşitliği ile İlgili Politika ve Tedbirler.....	32
Tablo 7 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarında (SKA) Kamu Harcamaları: Seçilmiş Göstergeler.....	44
Tablo 8 Kamu Harcamalarına İlişkin Göstergeler	49
Tablo 9 Veri Toplanması Gereken Göstergeler	53
Tablo 10 Merkezde Yerele Yapılan Kaynak Transferlerinin Cinsiyet Eşitliğine Duyarlı Olması İçin Önerilen Göstergeler	55

Kutular Listesi

Kutu 2 Ana Hedef (2 puan) için Sağlanması Gereken Asgari Koşullar (OECD)	19
Kutu 3 Önemli Hedef (1 puan) için Sağlanması Gereken Asgari Koşullar (OECD).....	20
Kutu 4 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetiminin adımları (PEFA):	21
Kutu 5 Her kod için Standart tanımlar (PEFA).....	22

Kısaltmalar

AB	Avrupa Birliği (European Union)
AAEG	Addis Ababa Eylem Gündemi (Addis Ababa Action Agenda)
ADB	Asian Development Bank
AK	Avrupa Konseyi (Council of Europe) (COE)
ASHB	Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı
BM	Birleşmiş Milletler (United Nations) (UN)
CEDAW	Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi)
CEİD	Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği
DTCDB	Dirlik Temelli Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme
ESKHUS	Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)
GEM	Gender Equality Marker (Cinsiyet Eşitliği İşaretleyicisi)
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
IMF	The International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
İH	İnsan Hakları
İHEB	İnsan Hakları Beyannamesi
KWDI	Korean Women’s Development Institute (Kore Kadınların Kalkınması Enstitüsü)
MSHUS	Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (International Covenant on Civil and Political Rights)
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı)
OVP	Orta Vadeli Program
PDEP	Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu (Beijing Declaration and Action Plan)
PEFA	Public Expenditure and Financial Accountability (Kamu Harcamaları ve Mali Hesap Verebilirlik Ortaklık Programı)
SBB	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
SEGE	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları
SKA	BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (Amaç) (UN Sustainable Development Goal(s)) (SDG)
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCDB	Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme
TCDKMY	Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetimi (Gender Responsive Public Finance Management -GRPFM)
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UN	United Nations (Birleşmiş Milletler)
WB	World Bank (Dünya Bankası)

I. Giriş

(Dünyada) Kadınların güçlenmesi için yılda ek 360 milyar dolara ihtiyaç var.¹

Bu rapor Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Geliştirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi (Faz III) kapsamında belirlenen Kamu Harcamaları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği tematik alanında haritalama çalışmasıdır. Raporun amacı kamu politika uygulamasında kullanılan kamusal kaynakların toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde izlenebilmesi için gerekli çerçeveyi sunmaktır. Raporda genelde İnsan Hakları, özelde ise Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme konularındaki bilgi ve deneyim birikiminin ışığında bütüncül bir çerçeve içinde özellikle merkezi yönetimin harcamalarını izleme örnekleri de yer almaktadır.

Kamu politikasının başat amacı toplumsal refahın artırılması, büyümenin nimetlerinden toplum katmanlarının adil pay almasıdır. Bütçe arka plandaki makroekonomik politika doğrultusundaki kamu politikasını, dolayısıyla merkezi ve yerel yönetimlerin önceliklerinin daha doğrusu tercihlerinin iktisadi, siyasi ve sosyal boyutlarını yansıtır; kamunun bu boyutlara ilişkin taahhütleri kaynak tahsisi ile somutlaştırır. Ulusal kamu bütçesi kamu harcamaları ile kamu gelirlerinin belgesidir. Kamu gelirlerinin ana kaynakları yerleşiklerin ödediği vergi, harç, katkı payları ile kamu arazisi kirası ya da satışı gibi toplumun müşterek varlıklarından elde edilen gelirlerdir². Bu gelirler kamu kurumları tarafından eğitim, sağlık, adalet, güvenlik, ulaşım gibi kamu hizmetlerinin sunumunun gerekleri için harcanır.

Kamu gelirlerinin ve harcamalarının alt kalemlerinin incelenmesi, ilgili politikaların mevcut eşitsizlikleri pekiştirdiği mi yoksa iyileştirdiği mi sorularına yanıtlar ile olası müdahale alanlarının belirlenmesine olanak sağlar. Vergileme yapısının toplumsal katmanlara yansıma biçimlerinin önemi yadsınmamakla birlikte bu raporda kamu harcamaları toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden ele alınmaktadır.

Demokrasinin temel haklarından *bütçe hakkı* Türkiye’de bütçe hazırlığı belgelerinde “Devletin, hangi kamu hizmetlerine ne kadar harcama yapacağı ve bu harcamalar için halka ne gibi yükümlülükler yükleyeceği konusunda halkın ya da halk adına karar vermeye yetkili temsili meclislerin söz sahibi olmaları” olarak tanımlanmaktadır. Bütçe hukuku açısından Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) yetkili olmakla birlikte geniş anlamıyla demokrasi açısından bütçe hakkı

¹<https://turkiye.un.org/tr/245419-yeni-un-women-raporuna-g%C3%B6re-kad%C4%B1nlar%C4%B1n-g%C3%BC%C3%A7lenmesi-i%C3%A7in-y%C4%B1lda-ek-360-milyar-dolara- ihtiya%C3%A7>; UNWomen (2023)

² Kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde ulusal kaynakların yanı sıra uluslararası finansman olanakları (kredi, yardım, borç vb.) da kullanılmaktadır. Bu raporda kamu otoritesinin şeffaflık ve hesap verebilirlik yükümlülükleri, dolayısıyla katılımcılık ortamının sağlanması öncelendiğinden uluslararası boyutu ele alınmamaktadır.

toplumsaldır. Bu bağlamda kamu otoritesinin insan haklarına saygı gösterme ile insan haklarını teşvik etme, koruma ve hayata geçirme yükümlülüklerinin mali boyutlarının olduğu, bu yükümlülüklerin mali kaynak planlamasında gözetilmesini gerektirdiği açıktır. Nitekim bu gereklilik uluslararası toplumun onayladığı Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (CEDAW) (1981), Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı (PDEP) (1995), Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) gibi bu raporun odaklandığı konuya temel dayanak olan belgelerde belirtilmektedir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi de insan haklarının hayata geçirilmesinde izleme göstergelerinin ve bütçenin işlevlerini somutlayan raporlar yayınlamıştır (UN, 2012; 2017). Bu belgelerde hükümetlerin insan haklarını yaşama geçirme yükümlülüklerini bütçeye yansıtmaları, bu doğrultuda da katılım, şeffaflık, nesnellik ve hesap verebilirlik koşullarını yerine getirmeleri öngörülür.

İnsan hakları göstergelerinin kullanılabilmesi kuşkusuz uluslararası anlaşmalar doğrultusundaki ulusal yasal yükümlülüklerin üstlenilmesi ile mümkündür. Bu başlangıç aşaması yapısal gösterge aşamasıdır. Uygulamanın izlenmesi için gerekli süreç göstergeleri arasında ilgili hak iyileştirme programının hedef kitlesi ve bu programa ayrılan kamu kaynağı bulunmaktadır. Uygulamanın hedef kitlenin durumundaki değişime etkileri de sonuç göstergeleri ile izlenir. Ara aşamalar dâhil bu işleyişin veriminin kamu kurumları tarafından güvenilir veri üretilmesine bağlı olduğu açıktır. Kamu otoritesi farklı uzmanlık ve görev tanımlarıyla alt kurumlardan oluşur, dolayısıyla burada çok genel çerçeve ile belirtilen tüm aşamalar ilgili kamu birimlerine mali kaynak yani bütçe kalemi tahsisi gerektirir. Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmede (ESKHUS) (1976) belirtilen “mevcut kaynakların azamisinin kullanılması” gereği insan haklarına duyarlı bütçeleme yaklaşımının hareket noktasıdır. UN (2017: 18)’de vurgulandığı gibi Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin (MSHUS) uygulanması için de kaynak tahsis edilmelidir. İktisadi konjonktürdeki dalgalanmaların yaratabileceği hak ihlallerine karşı da kaynak tedbirleri alınmalıdır. Özetle insan haklarının hem geniş kapsamı ile hem de bileşenlerinin kesişimleri ile hayata geçmesi için kamu otoritesi gerek kaynak yaratma ve gerekse kullanmada ilgili standartları gözetmelidir. Bu süreçte kamu maliyesi kurumlarının başat rolünün olduğu açıktır, ancak kesişimsellik tüm kamu birimleri arasında bu doğrultuda eşgüdümü gerektirir. UN (2017: 31-32)’de İnsan haklarına duyarlı bütçeleme yaklaşımının Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme (TCDB) konusundaki birikimden de beslendiği belirtilmekte, ancak toplumsal cinsiyet eşitliği odağının haklar ile ilişkilendirilmesi uyarısı yer almaktadır. Burada değindiğimiz raporlar yol gösterici niteliktedir, insan hakları ile kamu harcamalarının eşleştirilerek irdelendiği uygulama örnekleri yaygınlaşmamıştır.

Birleşmiş Milletler (BM) nezdinde politika tasarımına ve bütçeye kadın hakları perspektifinden yaklaşmanın kurumsallaşmasının temel taşlarının feminist akademisyen ve hak savunucularının uzun soluklu çabalarıyla yapılanan CEDAW ile PDEP olduğu söylenebilir. Avrupa Birliğinin 1998’de toplumsal cinsiyet eşitliğinin anaakımlaştırılmasını, kısaca toplumsal cinsiyet boyutunun tüm politika süreçlerine içkin olmasını yürürlüğe sokması ve bütçe ile bağına kurması bu çabalara önemli bir dayanak olmuştur. Kadın haklarının kamu politika ve bütçesi ile ilişkisini ayrıntılı irdeleyen Elson (2006) çalışmasının da yol açıcılığı ile TCDB örnekleri özellikle 2000’li yıllarda uluslararası ve ulusal sivil toplum kuruluşlarının sahiplenmesiyle hız ve yaygınlık kazanmıştır. Türkiye’de 2011 yılında Maliye Bakanı Mehmet Şimşek’in “Bütçemizi toplumsal cinsiyete duyarlı hale getirmeye başladık” başlıklı demeci konunun genelde kamu, özelde maliye bürokrasisinin gündemine girdiğinin habercisi olsa da yakın zamanda bu konunun Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına devredildiğini görüyoruz. 2021 yılında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı Derya Yanık “Kadın Erkek Eşitliğine Duyarlı Bütçeleme (2022-2024)” projesini tanıtmış, 2024 yılı başında ise ilgili Bakan Mahinur Özdemir Göktaş bu proje kapsamında hazırlanan “Türkiye’de Kadın Erkek Eşitliğine Duyarlı Planlama ve Bütçelemenin Uygulanması Strateji Belgesi ve Eylem Planı”nın (2024-2028) yayınlandığını duyurmuştur.

TCDB konusunda sayılamayacak kadar çok İngilizce ve Türkçe el kitapları ile uygulama ve inceleme örnekleri mevcuttur. Bu nedenle TCDB izleğindeki bu raporumuzda TCDB’ye ayrıntılı yer vermeyeceğiz. Kısaca tanımlamak gerekirse TCDB bütçenin kadınlar ve erkekler, kız ve oğlan çocuklar üzerindeki farklı etkilerini değerlendirmek üzere gelir ve harcama politikalarının analizini içerir. Bütüncül bir yaklaşımla politikaların toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini azaltıp azaltmadığının, ya da artırıp artırmadığının izi sürülebilir. Bu çaba kuşkusuz sadece doğrudan kadının güçlendirilmesi amaçlı politikalar ile sınırlı değildir. Kaldı ki kadınlar odağında uygulanan kimi politikalar uzun vadede sosyal dışlanmayı dolayısıyla kamusal alanda cinsiyet eşitsizliğini pekiştirebilmektedir. Kadınlara özel toplu (pembe) ulaşım aracı buna klasik örnektir. Politikaların doğrudan etkileri hedeflenen ve ulaşılan yararlanıcılar ile ölçülebildiğinden tahsis edilen mali kaynak kapsanan ve potansiyel yararlanıcılar karşılaştırmasına olanak sağlar. Böylelikle cinsiyet eşitsizliğini dönüştürmeye yönelik politika düzenlemelerinin yanı sıra potansiyel yararlanıcıların kapsanmasının gerektirdiği mali kaynak belirlenebilir. Diğer politikalar da bu açılardan sorgulanabilir.

Görüldüğü gibi TCDB yaklaşımı için başlıca iki veri kümesi gereklidir. Birincisi, ulusal ve yerel düzeyde yaşam kalitesinin bileşenleri (istihdam, katılım, hareketlilik, sağlık, eğitim gibi) ve haklar (ayrımcılık gibi) açısından ayrıntılı cinsiyet kırılımlı verilerdir. İkincisi ise yine ayrıntılı kamu politikaları ile eşleşen kamu harcaması (bütçe) verileridir. Bu çerçevede performans program ve bütçe sistemi ile

bağdaşmaktadır. Türkiye’de bu sistemin uygulanmakta olması yerel yönetim (belediye) düzeyindeki TCDB çalışmalarının önünü açmıştır. Bu raporumuzda ise konuyu merkezi yönetim düzeyine taşımaktayız.

Ağırlıklı olarak yerel düzeyde, küçük ölçekte ve proje biçiminde olan TCDB örneklerinin türdeş olması beklenmemekle birlikte daha çok yoksul, azınlık, göçmen gibi en yoksun kadınların güçlendirilmesine odaklandığını belirtelim. Ne var ki yakın dönemdeki iktisadi kriz ve pandemi konjoktüründe bu çabaların ve gerektirdiği kaynakların sürdürülebilirliği aksamıştır. Yine de dünyada merkezi yönetim düzeyindeki anaakımlaştırma uygulamaları ile karşılıklı etkileşim ve gündemde tutma ortamlarının birlikte yaratıldığını görüyoruz.

Nitekim BM 5 no.lu Toplumsal Cinsiyet Eşitliği SKA’nın 5.c.1 göstergesi cinsiyet eşitliği politikasını kamu harcamaları ile açıkça ilişkilendirmiştir. Bu gösterge toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınların güçlendirilmesi -kadına yönelik şiddet ve kadın istihdamının artırılması öncelikli olmak üzere- için kamu kaynağı tahsisini ve izlenmesini, dolayısıyla bütçelerin buna göre yapılandırılmasını öngörmektedir. SKA 5.c.1 göstergesi açısından asıl sorumlu kuruluş merkezi yönetimdir, ancak ülke düzeyinde her bir SKA’nın gerçekleşmesinin yerel düzeydeki uygulamaların toplamını da içerdiğini belirtmek gerekir. Nitekim Türkiye’nin ilgili 2019 tarihli gönüllü SKA uygulama raporu küçük ölçekli yerel örneklere dayanmaktadır (Turkey’s Sustainable Development Goals, 2019). Raporda Türkiye’de kadınların durumuna ilişkin veriler bulunmakla birlikte 5.c.1 özelinde bilgi yoktur. Bu doğrultuda daha güncel bir rapor bulunmamaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta şudur: BM kaynaklarında SKA 5.c.1 göstergesinin, örneğin alt eşik değerlerine ilişkin açık bir öneri bulunmamaktadır. Benzer sorun incelediğimiz diğer uluslararası kurum kaynakları için de geçerlidir. Konumuz açısından uluslararası taahhütler yerine tavsiyeler yaygındır, ülke uygulamaları da farklılaşmaktadır. Örneğin PEFA (2020: 52) Filipinler’deki uygulamada benimsenen “bütçenin en az %5’inin toplumsal cinsiyet eşitliğine tahsisi ilkesinin” geri kalan %95’lik bölüme yansımayaabildiğine, tersine bu %95’lik kısmın hepten “cinsiyet körü” olabileceğine dikkat çekerek, bütüncül yaklaşımın önemini vurgulamaktadır.

Yakın dönemde BM 5 no.lu Toplumsal Cinsiyet Eşitliği SKA’nın da ışığında Avrupa Birliği, Dünya Bankası, IMF, OECD, PEFA gibi uluslararası kuruluşlar politika belgelerinde hükümetlerin toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmek için kaynak planlamasının ayrıntılı yol haritalarına yer vermiştir. Özellikle kalkınma yardımı odaklı uluslararası programlarda fon aktarımı yani proje finansmanı koşulları arasında

toplumsal cinsiyet eşitliği vurgulanmakta ve proje aşamalarının toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkilerinin belirlenmesi istenmektedir.

II. Normların ve Standartların Belirlenmesi

A. Tematik Alanla İlgili İnsan Hakları Belgelerinin Listelenmesi

En temel insan haklar belgesi olan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB) (1948) “insan haklarının anayasası” olarak tanımlanır.

Bildirgenin 2. Maddesi olan “Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayırım gözetmeksizin bu Bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir.” ile diğer ayrımcılık boyutlarının yanında cinsiyet ayrımcılığının yapılmaması güvence altına alınır.

Bildirgenin 22. Maddesi ise şöyledir: “Herkesin, toplumun bir üyesi olarak, sosyal güvenliğe hakkı vardır. Ulusal çabalarla ve uluslararası işbirliği yoluyla ve her devletin örgütlenmesine ve **kaynaklarına** göre, herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişim için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir.”

Bu maddede vurguladığımız kaynak koşulu ile cinsiyet eşitliği normu ilişkisini İHEB’i izleyen haklar anlaşmalarında daha açık görebiliyoruz. Örneğin ESKHUS’un 2.1 maddesi devletlerin **mevcut kaynakların azamisini kullanarak** ilgili hakların hayata geçirmesini öngörür. Sözleşmenin 3. Maddesi ise devletleri kadınlara ve erkeklere eşit hak sağlamakla yükümlü kılar.

Çok açık ve ayrıntılı olarak kamusal ve özel alanlarda kadınlara karşı ayrımcılığın her türlü biçiminin yasaklanmasını öngören uluslararası anlaşma CEDAW’dır. Beijing yani Pekin’de düzenlenen BM 4. Dünya Kadın Konferansında CEDAW taahhütlerinin ve ilgili sözleşmelerin gerekleri vurgulanarak 1995 yılında PDEP belgesi oluşturulmuştur. Bu belge ile devletlerin hakların hayata geçmesinde kaynak kullanma yükümlülüğü bütçe bağlamında somutlaşmıştır.

PDEP’in Mali Düzenlemeler başlıklı VI. bölümünün Ulusal Düzey alt başlığında yer alan 346. Maddesinde benimsenen uluslararası stratejinin ulusal gerekleri ana hatları ile yer almaktadır:

“Hükümetler, kadınların kamu sektörü harcamalarından nasıl yararlandıklarını sistematik olarak gözden geçirmeye çaba göstermeli; hem üretim kapasitesini artırmak hem de sosyal ihtiyaçları karşılamak için kamu sektörü harcamalarına eşit ulaşılabilirliği sağlayacak bütçe ayarlamaları yapmalı; ve Birleşmiş Milletlerin diğer zirve ve konferanslarında kabul edilen cinsiyete ilişkin taahhütleri gerçekleştirmelidirler. Hükümetler, Eylem Platformuna ilişkin başarılı ulusal uygulama

stratejileri geliştirmek için, cinsiyetler arası etki analizlerini gerçekleştirmeye yönelik kaynaklar dahil, yeterli kaynak tahsis etmelidirler. Aynı zamanda da Hükümetler, ek kaynakları harekete geçirmeleri için hükümet dışı kuruluşları, özel sektörü ve diğer kurumları teşvik etmelidirler.” (PDEP, md.346)

Görüldüğü gibi bu madde bu raporumuzun temel dayanağı olmaktadır. Ayrıca kadınların yaşam kalitesinin yani dirliğinin bileşenleri olan barınma, istihdam, güvenlik, eğitim, sağlık vb. yapabilirliklerinin işlevselleşmesinin kamu politikasının kamu harcaması gerektirdiği de tekil madde ve fıkralarda belirtilmektedir.

Bu ve benzeri gelişmeler ışığında Avrupa Konseyi (AK) (COE) toplumsal cinsiyeti anaakımlaştırma stratejisini şu temel tanımla 1998 yılında yürürlüğe sokmuştur:

“Toplumsal cinsiyeti anaakımlaştırma, cinsiyet eşitliği perspektifinin tüm politikaların her düzey ve aşamasında içkin olmasını sağlamak için politika yapıcı aktörlerin politika süreçlerini düzenleme, iyileştirme, geliştirme ve değerlendirmesidir.” COE (2004:12).

Bu strateji kamu yönetimi ve maliye kurumlarının koordinasyonunu ve dönüşmesini ve bütçenin yapılandırılmasını öngörmektedir. Son 20 yılda cinsiyet anaakımlaştırmasının bütçeye yansıtılmasını öngören bir dizi karar TCDB uygulamalarının dayanağı olmuştur. Bu çalışmaların çok sayıda örneği merkezi yönetimden ziyade yerel yönetim düzeyindedir. TCDB örneklerinin bir diğer ortak özelliği ise ağırlıklı olarak kadın hakları ve/ya da cinsiyet eşitliği savunucusu ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının öncülüğünde çoğalmış olmasıdır.

B. Normların Belirlenmesi

Kamu harcamalarına ilişkin normların dayanağı günümüzdeki kamu yönetiminin temel ilkeleridir. “Toplum-devlet ilişkilerinde karşılıklı etkileşim” olarak tanımlanan kamu yönetimine Yönetişim yaklaşımı uyarınca birbiri ile bağlantılı olan bu ilkeler kısaca şöyledir (Eryılmaz, Sözen ve Köseoğlu, 2016: 13; 38-43; EIGE, 2019):

Saydamlık: Yönetimin karar ve uygulama süreçlerinin yönetilenlerin bilgisine ve denetimine açık olmasıdır. Vatandaşların bilgiye erişim haklarının hayata geçirilmesi öngörülür.

Hesap Verebilirlik: Kamu yöneticilerinin karar, uygulama ve harcama eylemlerini açıklama ve gerekçelendirme zorunluluğudur. Yasal ve kurumsal gibi boyutların yanı sıra konumuz açısından vurgulamamız gereken boyut toplumsal hesap verebilirliktir. Bu bağlamda kamu hizmetlerinin standartlarının ilanı, vatandaşların

hizmetlerden memnuniyet düzeyinin ölçümü gibi uygulamalar ile bireylerin haklarının ve katılımının genişletilmesi öngörülür.

Katılımcılık: Vatandaşların özellikle kamu politikası yapımı sürecinde görüş belirtmesi, katkıda bulunmasıdır. Uygulamada bireysel katılım değil de paydaş STKlar düzeyinde katılım yaygındır.

Etkinlik ve Etkililik: Temel bir iktisat terimi olan etkinlik asgari girdi ile azami çıktıyı üretmektir. Kamu hizmeti açısından etkinlik mevcut kaynaklar (insan gücü, bütçe, altyapı vb.) ile en yüksek üretim düzeyinin hedeflenmesidir. Yolsuzluk ve kaynak israfı etkinliği aksatır. Kamu hizmeti açısından etkililik ise politika uygulamasının hedeflenen toplumsal sonuçları ortaya çıkarmasıdır.

Etik ve Dürüstlük: Kamu yetkisi ve kaynağı kullanarak kamu hizmeti üretenlerin yukarıda belirtilen ilkeler uyarınca davranmaları öngörülür.

Bu ilkelerin arka planında MSHUS’un özellikle katılım ve bilgiye erişim (ör.19, 25) maddeleri ile İHEB’deki eşitlik ve ayrımcılık yapmama normlarının kamu hizmeti sunumunda gözetilmesi bulunmaktadır.

1. Kamu Harcamaları Normları

Kamu mali yönetimi hükümetin kamu hizmeti üretimi için kaynak yaratma, tahsis ve harcama süreçlerini ve kapsamını düzenleyen prensip ve yönergeler ile sürdürülür. Bu yapı ülkelerin bürokratik ve hukuki sistemlerine bağlı olduğundan türdeş değildir. Öte yandan küresel sistemin işleyişi ulusal sistemlerin siyasi ve iktisadi açıdan belli bir düzeyde uyumunu gerektirir. AB, BM, Dünya Bankası, IMF, OECD gibi uluslararası kurumlara üyelikler ile ulusal sistemler de dönüşür. Haklar açısından ise kamu harcamalarına ilişkin normların dayanakları Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmede (ESKHUS) yer almaktadır (UN, 2017).

BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinin insan haklarının hayata geçirilmesini hükümet bütçeleri ile ilişkilendiren UN (2017) raporu bu konudaki en kapsamlı rapordur. Kamu kaynağının kamu yetkililerince kamu yararı odaklı kullanılmasını vurgulayan bu çalışma tavsiye niteliğindedir. Ayrımcılık yapılmaması ve eşitliğin gözetilmesi normlarının yanı sıra BM raporunda kamu kaynak tahsisi için tanımlanan temel normlar şunlardır:

1. Uygun yani yeterli ve etkili kaynak tahsis edilmesi ve harcanması: Odaklanılan hakların hayata geçmesini sağlamak için kaynak ayrılması, harcama yapılması ve hedeflenen hakların gerçekleşmesi ile sonuçlanması.

Burada hak açığının saptanması, müdahale kanalları ve uygulama sonuçları belirleyicidir.

2. Mevcut kaynakların azamisinin tahsis edilmesi ve tam kullanılması: Odaklanılan hakların tümüyle hayata geçmesini sağlamak koşuluyla kaynak ayrılması ve bu kaynakların tümünün bu amaçla harcanması (ESKHUS 2.1). Burada hakların gerçekleşme önceliğinin kamu kaynağı kullanımında da gözetilmesi belirleyicidir.

Bu normların bu ifade biçimiyle kamu maliyesi disiplininde yerleşik olduğunu söylemek mümkün değildir. Ulusal düzeyde kamu politikası tasarımı ve bütçe süreçlerinin iktisadi, sosyolojik ve siyasi boyutları belirleyici olagelmıştır. Öte yandan, yukarıda ele aldığımız kamu yönetimi normları kamu mali yönetimi için de geçerlidir.

Uluslararası mali sistemin uyumlu ve istikrarlı işleyişi amacıyla Avrupa Konseyi, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası ile Fransa, İngiltere, İsviçre ve Norveç hükümetleri tarafından 2001 yılında oluşturulan Kamu Harcamaları ve Mali Hesap Verebilirlik Ortaklık Programı (PEFA) konumuz açısından açılım sağlamaktadır. PEFA girişimi ile ulusal mali sistemlerin ortak bir çerçevede izlenmeye uygun hale getirilmesi öngörülür, ancak yaptırım söz konusu değildir. Açıktır ki başat koşullar mali saydamlık ve hesap verebilirliktir. Örneğin PEFA (2020) raporunda bütçelerin teknik anlamda ortak yapılarının bu doğrultuda ayrıntılı belirlenmesinin adımları tanımlanmaktadır. PEFA’nın ülkelerin mali sistemlerinin performans değerlendirilmesini bu temelde yaptığını, politika uygulamalarının toplumsal ve siyasi çıktılarını kapsamadığını belirtmek gerekir.

2. Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetimi Normları

BM ve AK’ın konumuzla ilgili kararlarının üye ülkelere tavsiye niteliğinde olması nedeniyle özellikle toplumsal cinsiyete duyarlı kaynak tahsis ve harcamasına ilişkin bağlayıcı bir norm kümesinin varlığından söz edemeyiz. Bununla beraber, AK’ın cinsiyeti anaakımlaştırma stratejisinde bütçenin bu doğrultuda yapılandırılması önerileri bulunmaktadır (COE, 2004). Cinsiyet eşitliğini sağlama faaliyetleri insan gücü ile mali kaynak gerektirdiğinden bu doğrultudaki politika planına ayrıntılı bütçe planının eşlik etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, birincil hedefi cinsiyet eşitliği olmayan faaliyet alanlarına yönelik politikaların ve bütçelerinin de cinsiyet eşitliği ya da eşitsizliği açısından etkilerinin belirlenmesi istenmektedir.

Öte yandan gerek AB ve gerekse BM’nin ilgili kararlarının, SKA’ların ve özellikle de 5 no.lu Cinsiyet Eşitliği SKA’nın ağırlıklı olarak gelişmekte ve az gelişmiş ülkelerdeki cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesine yönelik olduğunu görülmektedir. Bu öncelik

dış yardım kuruluşlarının programlarında da vardır. Örneğin, 2015 BM’nin kalkınmanın finansmanı alt başlıklı Addis Ababa Eylem Gündemi (AAEG) kararları bütçe sürecinde saydamlık ile eşitlikçi katılımın ve TCDB’nin içerilmesini ve izlenmesini öngörmektedir. Cinsiyet eşitliği ile kadınların güçlenmesini sağlamak için kaynak tahsisinin izlenmesi ve belgelenmesi taahhüt edilmekte, hükümetlerin hesap verebilirliğini ve yönetişimi geliştirmesi amaçlanmaktadır (örn. md. 30, 53, 115) (UN, 2015).

C. Standartlar ve Ölçütler

1. Avrupa Birliği³

AB Komisyonunun 2020-2025 dönemi için yürürlüğe soktuğu Cinsiyet Eşitliği Stratejisi, birlik bünyesindeki eşitsizliklerin giderilmesi için ayrıntılı bir yol haritası sunmaktadır. Stratejide çok yıllık mali sisteme cinsiyet boyutunun katılacağı, kadınların işgücü piyasasına katılımı, iş-yaşam dengesi, işyerinde ayrımcılık, bakım olanakları ve işverenlik ile eğitim alanında kız ve oğlan çocuklar arasındaki dengesizliklerin giderilmesi için mali destek sağlanacağı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra kamunun ihale sürecinde de ayrımcılık ile mücadele ve cinsiyet eşitliğinin sağlanması öngörülmektedir. Komisyon, AB’nin dış yardımlarında da cinsiyet eşitliğinin bütçede anaakımlaştırılması yaklaşımı ile yeni programların %85’inin kadınların güçlendirilmesine ve cinsiyet eşitliğine katkıda bulunacağını taahhüt etmektedir. Bu açıdan değerlendirmenin OECD’nin cinsiyet eşitliği işaretleyicilerine dayanacağı belirtilmektedir. AB’nin 2021-2027 dönemini kapsayan çok yıllık mali çerçeve belgesinde bu strateji uyarınca harcamaların cinsiyet eşitliği açısından izlenmesi için yöntem geliştirileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda 2022 yılında uzun soluklu bir “Kamu Politikası ve Bütçe Süreçlerinde Toplumsal Cinsiyeti Anaakımlaştırma” pilot proje başlatılmıştır. AB’nin 2024 yılı bütçesinde ise gerçekleştirilecek programların çoğunda cinsiyet eşitliği boyutu yer almaktadır. Örneğin, doğrudan odaklı Daphne programında cinsiyet temelli tüm şiddetle mücadele önlemleri için 24,8 milyon Euro dolayında kaynak ayrılmıştır.

³ European Commission, “The Gender Equality Strategy 2020-2025”: <https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/682425/en> ; “Multiannual financial framework 2021-2027”: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/documents_en ; “Annual EU budget 2024”: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/annual-eu-budget/2024_en; http://publications.europa.eu/resource/cellar/f6808c78-d15c-11ee-b9d9-01aa75ed71a1.0006.03/DOC_1

2. Uluslararası Para Fonu (IMF) ⁴

IMF özellikle 2020’li yıllarda cinsiyet boyutunun kaynak dağılımı politikalarında içkin olmasını vurgulamaktadır. Cinsiyet eşitsizliğinin ekonominin işleyişi ve toplum refahı üzerinde ciddi olumsuz etkileri olduğu saptamasıyla makro iktisat politikalarını izlediği ve finansman sağladığı ülkelerde uyguladığı programlarına toplumsal cinsiyet boyutunu katmıştır. Örneğin kamunun eğitim, sağlık ile çocuk ve yaşlı bakımı hizmetlerini ve ilgili harcamalarını arttırmasının kadınların işgücüne katılımı dolayısıyla ekonomik büyüme ve gelir eşitliği üzerindeki olumlu etkileri ortaya konmuştur.

Cinsiyet eşitliğinin anaakımlaşması ve bütçenin cinsiyete duyarlı yapılanması konusunda Dünya Bankası ve BM Kadın birimi (UN Women) ile işbirliği içinde olan IMF, ülkelere destek programlarında gözetilmek üzere bu doğrultuda kurum içi yol haritaları hazırlamıştır. Kurumun stratejisi ile ülke uygulamalarının uyumu için ise yasal zeminden başlayarak bütçenin düzenlenme ve izlenme sürecinin aşamalarını belirlemiştir.

IMF’nin G20 ülkelerindeki uygulamalara ilişkin bir tarama çalışmasında Türkiye, bütçesinde cinsiyet eşitliği boyutuna ilişkin yasal düzenlemesi olmayan ülkeler arasında yer almaktadır. Öte yandan Türkiye’de 2000’den itibaren cinsiyet eşitliğine ilişkin mevzuatın geliştirildiği, TBMM’nin bütçenin bu doğrultuda yapılanmasında öncü faaliyetlerinin olduğu ve 10. Kalkınma Planında cinsiyete duyarlı bütçeleme taahhüdünün bulunduğu ancak uygulamanın zayıf olduğu değerlendirilmiştir (Alonso-Albarran vd., 2021).

3. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü’nün (OECD) Cinsiyet Eşitliği İşaretleyicisi (Gender Equality Marker - GEM), kalkınma yardımı ve projelerinin cinsiyet eşitliğine odaklanmasını izlemek ve ölçmek için tasarlanmış bir araçtır. Bu araç, OECD’nin sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenleri olarak cinsiyet eşitliğini ve kadınların güçlendirilmesini teşvik etmeye yönelik taahhüdünü yansıtır. Başka bir ifade ile GEM OECD’nin tüm çalışma alanlarında cinsiyet eşitliğini anaakımlaştırma çabalarının bir parçasıdır.

⁴ “Interim Guidance Note on Mainstreaming Gender at The IMF”: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2024/01/12/Interim-Guidance-Note-on-Mainstreaming-Gender-at-The-IMF-543779>; “IMF Strategy Toward Mainstreaming Gender”: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2022/07/28/IMF-Strategy-Toward-Mainstreaming-Gender-521344>; “How to Operationalize Gender Issues in Country Work”: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2018/06/13/pp060118howto-note-on-gender>;

- GEM ile dış yardım projeleri, hedeflerinin cinsiyet eşitliği ile kadınların güçlendirilmesine potansiyel etkilerine göre 0, 1, 2 puan ile derecelendirilir. 2 puan, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana hedef olduğunu, tasarımın ve beklenen sonuçların ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bu hedef olmadan projenin başlatılmayacağını gösterir. 1 puan, toplumsal cinsiyet eşitliğinin önemli bir hedef olduğunu ancak ana hedef olmadığını, genellikle proje içindeki anaakımlaştırma uygulamalarına yansıdığını gösterirken, 0 puan projenin toplumsal cinsiyet eşitliğini özellikle hedeflemediğini gösterir. Potansiyel etkileri belirlenmeyen projelere puan verilmez. Her üç düzey için sağlanması gereken asgari koşullar aşağıda verilmektedir. (OECD, 2016a, b)

Ana Hedef (2 puan): Bir yardım projesi veya programının ana hedefi cinsiyet eşitliğini teşvik etmek ise, en yüksek puanı alır. (**Kutu 1**)

Kutu 1 Ana Hedef (2 puan) için Sağlanması Gereken Asgari Koşullar (OECD)

Proje veya program, ana niyet olarak cinsiyet eşitliğini ilerletmek ve/veya kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesini sağlamak, cinsiyet ayrımcılığını veya eşitsizlikleri azaltmak veya cinsiyete özgü ihtiyaçları karşılamak için tasarlanmıştır.

Asgari koşullar (tümüyle sağlanmalı)	EVET
Projenin/programın cinsiyet analizi yapılmıştır.	✓
Bu cinsiyet analizinden elde edilen bulgular, projenin/programın tasarımını şekillendirmiş ve 'zarar vermeme' yaklaşımı benimsenmiştir.	✓
Projenin/programın en üst düzey amacı, cinsiyet eşitliğini ve/veya kadınların güçlendirilmesini ilerletmektir.	✓
Sonuç çerçevesi, cinsiyete özgü sonuç/etki izleme göstergeleri ile projenin/programın cinsiyet eşitliği hedeflerine doğru ilerlemesini ölçer.	✓
Uygulanabilir olduğunda veri ve göstergeler cinsiyete göre ayrıştırılmıştır.	✓
Projenin değerlendirme aşamasında cinsiyet eşitliği sonuçlarını izleme ve raporlama konusunda taahhütte bulunulmuştur.	✓

Önemli Hedef (1 puan): Ana hedefi cinsiyet eşitliği olmayan ancak cinsiyet eşitliğinin önemli ve bilinçli bir hedef olarak belirlendiği projeler buna göre puanlanır. (**Kutu 2**)

Kutu 2 Önemli Hedef (1 puan) için Sağlanması Gereken Asgari Koşullar (OECD)

Proje veya program, ana niyet olarak cinsiyet eşitliğini ilerletmek ve/veya kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesini sağlamak, cinsiyet ayrımcılığını veya eşitsizlikleri azaltmak veya cinsiyete özgü ihtiyaçları karşılamak için tasarlanmıştır.

Asgari koşullar (tümüyle sağlanmalı)	EVET
Proje/programın bir cinsiyet analizi yapılmıştır.	✓
Bu cinsiyet analizinden elde edilen bulgular, projenin/programın tasarımını şekillendirmiş ve 'zarar vermeme' yaklaşımı benimsenmiştir.	✓
En az bir açık cinsiyet eşitliği hedefi, en az bir cinsiyet göstergesiyle desteklenmiştir (veya projenin işaretlenmesi sırasında sonuç çerçevesi henüz detaylandırılmamışsa bu sıkı bir şekilde taahhüt edilmiştir).	✓
Uygulanabilir olduğunda veri ve göstergeler cinsiyete göre ayrıştırılmıştır.	✓
Projenin değerlendirme aşamasında cinsiyet eşitliği sonuçlarını izleme ve raporlama konusunda taahhütte bulunulmuştur.	✓

Hedeflenmeyen (0 puan): Cinsiyet eşitliğinin bir hedef olarak belirlenmediği faaliyetler 0 puan alır.

Cinsiyet eşitliği açısından değerlendirme yapılmamış olan faaliyetler (boş alan) ile belirtilir.

Bu puanlamanın büyük ölçüde uygulandığını, eğitim, sağlık, istihdam gibi alanlardaki yardımların cinsiyet eşitliği içeriği verilerinin oluşturulduğunu görüyoruz. Türkiye, 2019-2020 döneminde cinsiyet eşitliği kuruluşlarının projeleri ile kadın ve kız çocuklarına yönelik şiddetle mücadele projelerine aktarılan fonlar açısından öne çıkan ülkeler arasındadır. Örneğin, Slovakya'nın Türkiye'ye yardımının %99'u bu kapsamdadır. Diğer bağışçı ülkeler için bu oranlar şöyledir: Belçika (%97), Almanya (%64), AB kuruluşları (%51), Macaristan (%50), Fransa (%34) ve Avusturya (%26) (OECD, 2022a).

4. Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetimi (PEFA)

PEFA, Avrupa Konseyi, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası ile Fransa, İsviçre, Lüksemburg, Norveç, Slovakya ve İngiltere hükümetleri tarafından oluşturulan Kamu Harcamaları ve Mali Hesap Verebilirlik Ortaklık Programıdır. Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetimi (TCDKMY-GRPFM) başlıklı PEFA (2020) belgesi, yaptırımı olmasa da kamu mali sisteminin toplumsal cinsiyete duyarlılığının izlenmesi

açısından en önemli belgedir. TCDB’ye atıfta bulunan ancak daha geniş ve bütüncül bir çerçevesi olan PEFA (2020) merkezi yönetim düzeyi için oluşturulmuşsa da yerel yönetim düzeyi için de yol göstericidir. Bu çerçevenin birbirleriyle bağlantılı aşamaları şunlardır (PEFA 2020: 38):

1. Farkındalık ve Analiz: Bu aşama, cinsiyet eşitsizliklerinin belirlenmesi ve maliye bakanlığı, bakanlıklar, kamu ve sivil toplum kurumları gibi başlıca paydaşların kapasitelerinin geliştirilmesini içerir. Cinsiyete göre ayrıştırılmış veriler bütçenin gelir ve harcama bileşenlerinin cinsiyet temelinde analizi için kritik önemdedir.
2. Hesap Verebilirlik: Bu aşama, TCDKMY girişimlerini bütçe döngüsünün tamamına yaymayı ve kamu kuruluşlarının cinsiyet eşitliği bağlamında şeffaflığı ve hesap verebilirliği sağlamasını içerir.
3. Değişim ve Anaakımlaştırma: Bu aşama, hükümetin bütçe ve politikalarını değiştirerek bunların cinsiyete duyarlı olmasını ve bu yönde değişimini amaçlar. Bu aşama aynı zamanda tahsisat değişikliklerinin etkisini izleme ve değerlendirme araçlarının kullanılmasını da içerir.

PEFA (2020) belgesinde kamu yönetimi, kamu harcama ve geliri ile hizmet sunumunu toplumsal cinsiyet açısından izlemenin yol haritası 9 adımla kapsamaktadır. (Kutu 3) Böylelikle cinsiyet eşitliği kamu politikası stratejisi, tasarımı, uygulanması, uygulamanın başarımı ve denetlenmesinde içkin hale getirilirken bütçe ile bağı kurulmaktadır.

Kutu 3 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Mali Yönetiminin adımları (PEFA):

- TCDKMY-1 Bütçe Politikası Önerilerinin Toplumsal Cinsiyet Etki Analizi
(TCDKMY-1.1 Harcamalarla ilgili politika önerilerinin toplumsal cinsiyet etki analizi)
(TCDKMY-1.2 Gelir politikası önerilerinin toplumsal cinsiyet etki analizi)
- TCDKMY-2 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Yatırımı Yönetimi
- TCDKMY-3 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe Döngüsü
- TCDKMY-4 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe Öneri Belgeleri
- TCDKMY-5 Hizmet Sunumunun Cinsiyet Kırımlı Performans Bilgisi
(TCDKMY-5.1 Hizmet sunumunun cinsiyet kırımlı performans planları)
(TCDKMY-5.2 Hizmet sunumunun cinsiyet kırımlı performansı)
- TCDKMY-6 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği için Bütçe Harcaması İzleme
TCDKMY-6.1 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği için Bütçe Harcaması İzleme
- TCDKMY-7 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Raporlama
- TCDKMY-8 Hizmet Sunumunun Toplumsal Cinsiyet Etkilerinin Değerlendirilmesi
- TCDKMY-9 Bütçenin Toplumsal Cinsiyet Etkilerinin Yasal İncelemesi
(TCDKMY-9.1 Bütçenin toplumsal cinsiyete duyarlı yasal incelemesi)
(TCDKMY-9.2 Denetim raporlarının toplumsal cinsiyete duyarlı yasal incelemesi)

Bu adımların her biri için tanımlanan göstergeler sıralı bir ölçekle D'den A'ya kadar dört düzeyde kodlanır. Kodlama ilgili adım için belirtilen her koşulun sağlanmasına dayanır. C kodu, her gösterge için temel performans seviyesini yansıtır. D kodu, ölçülen özelliğin bu temel performans seviyesinin altında olduğunu, tamamen yok olduğunu veya göstergenin puanlanması için yetersiz bilgi bulunduğunu belirtir. Yetersiz bilgi nedeniyle verilen D puanı, düşük seviye performansı nedeniyle verilen D puanından (D*) ile ayırt edilir. Kodlamanın ülkenin koşullarına uygulanamadığı durumlar için ise "...". (boşluk) konması önerilmektedir. Kutu 4'de bu kodların standartları verilmektedir. (PEFA, 2020: 23-27):

Kutu 4 Her kod için Standart tanımlar (PEFA)

Her gösterge için standart kod şöyle tanımlanmaktadır:

Tümü: yüzde 90 veya daha fazla (değer olarak)

Pek Çoğu: yüzde 75 veya daha fazla (değer olarak) (yüzde 75-89)

Çoğunluğu: yüzde 50 veya daha fazla (değer olarak) (yüzde 50-74)

Bazıları: yüzde 25 veya daha fazla (değer olarak) (yüzde 25-49)

Birkaçı: yüzde 25'ten az ve yüzde 10'dan fazla (değer olarak)

Bu adımların tümünü burada ele almak olanaksızdır. Burada bu raporun odağı ile doğrudan bağı olan ve veri ile gösterge geliştirilmesine ışık tutan 6 no.lu "**Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Bütçe Harcamasını İzleme**" adımıdır. Bu adım ile merkezi yönetimin toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik harcamaları izleme kapasitesinin değerlendirilmesi amaçlanır. TCDKMY-6.1, bütçe harcamalarının bütçe hazırlama, uygulama ve raporlama aşamalarında hedeflenen toplumsal cinsiyet sonuçlarıyla ilişkili bütçe ödeneklerine göre izlenmesini öngörür. Kodlama için asgari gereklilikler, harcamaların bütçe ödeneklerine göre sınıflandırılmasını, uygulama sırasında izlenmesini ve ilgili bütçe kalemlerinin belirli toplumsal cinsiyet sonuçlarıyla eşleştirilmesini içerir.

Burada tamamlayıcı bağlamlarının olması nedeniyle 6 no.lu adımın yanı sıra şu adımlara ilişkin açıklamalar ile gösterge kodlarına da yer veriyoruz:

TCDKMY-1 Harcamalarla ilgili politika önerilerinin toplumsal cinsiyet etki analizi,
TCDKMY-2 Toplumsal cinsiyete duyarlı kamu yatırım yönetimi,
TCDKMY-4 Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe belgesi ve
TCDKMY-7 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Raporlama.

TCDKMY-1 Harcamalarla ilgili politika önerilerinin toplumsal cinsiyet etki analizi Hükümetin harcama politikası önerilerinin toplumsal cinsiyet üzerindeki etkilerini değerlendiren bir çerçevedir, harcama politikalarının kadınlar ve erkekler üzerindeki farklı etkilerini anlamak için tasarlanmıştır. Örneğin, kamunun çocuk

bakımı desteğinin genişletilmesine yönelik bir harcama önerisi, kadınları - genellikle birincil ebeveyn sorumluluklarını üstlenme durumunda olduklarından- erkeklerden daha fazla etkileyebilir. Benzer şekilde, askeri gazilere yönelik desteklerin iyileştirilmesine yönelik bir harcama önerisi, erkekleri -genelde erkeklerin silahlı kuvvetlerde görev yapma oranı daha yüksek olduğundan- kadınlardan daha fazla etkileyebilir. (Tablo 1) (PEFA, 2020: 43-45)

Tablo 1 TCDKMY-1.1 Harcamalarla İlgili Politika Önerilerinin Toplumsal Cinsiyet Etki Analizi

A	B	C	D
Harcama politikalarında önerilen değişikliklerin pek çoğu bir toplumsal cinsiyet etki değerlendirmesi içerir.	Harcama politikalarında önerilen değişikliklerin çoğunluğu bir toplumsal cinsiyet etki değerlendirmesi içerir.	Harcama politikalarında önerilen değişikliklerin bazıları bir toplumsal cinsiyet etki değerlendirmesi içerir.	C skorundan daha düşük bir performans vardır.

TCDKMY-2 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Yatırım Yönetimi

Hükümetin büyük kamu yatırım projelerinin ekonomik analizinde toplumsal cinsiyet üzerindeki etkileri ne kadar dikkate aldığı değerlendirilir. Bu gösterge ile büyük yatırım projelerinin fizibilite veya ön fizibilite çalışmalarında toplumsal cinsiyet etkilerinin kapsanma düzeyi ölçülür. (PEFA, 2020: 48-50). Büyük yatırım projeleri, toplam yatırım maliyeti toplam yıllık bütçenin % 1'ine eşdeğer veya daha fazla olan ya da en büyük 10 projeden biri olarak sınıflandırılanların yanı sıra, kamu-özel sektör ortaklıkları gibi projeleri kapsar. (Tablo 2)

Tablo 2 TCDKMY-2 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Yatırım Yönetimi Göstergesi

A	B	C	D
Tüm büyük yatırım projelerini değerlendirmek için ulusal rehberler doğrultusunda yapılan ekonomik analizler cinsiyet boyutunu içerir ve sonuçlar yayınlanır.	Çoğunlukla büyük yatırım projelerini değerlendirmek için ulusal rehberler doğrultusunda yapılan ekonomik analizler cinsiyet boyutunu içerir ve bazı sonuçlar yayınlanır.	Bazı büyük yatırım projelerini değerlendirmek için yapılan ekonomik analizler cinsiyet boyutunu içerir.	C kodundan. daha düşük bir performans vardır.

TCDKMY-4 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe Belgesi

Hükümetin bütçe önerisi belgesinde cinsiyete göre önceliklerin ve cinsiyet eşitliğini iyileştirme önlemlerinin içerilme düzeyi değerlendirilir (PEFA, 2020:57). Bu düzeylerin kodlanması şu koşullara dayanır (Tablo 3):

1. Hükümetin cinsiyet eşitliğini iyileştirmeye yönelik politika öncelikleri çerçevesi
2. Cinsiyet eşitliğini güçlendirmeye yönelik bütçe önlemleri
3. Bütçedeki politikalarının cinsiyet eşitliği etkilerinin değerlendirilmesi

Tablo 3 TCDKMY-4 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe Belgesi Göstergesi

A	B	C	D
Hükümetin yayınlarken yasal organların onayına sunduğu bütçe belgesi üç koşulu sağlar.	Hükümetin yayınlarken yasal organların onayına sunduğu bütçe belgesi iki koşulu sağlar.	Hükümetin yayınlarken yasal organların onayına sunduğu bütçe belgesi bir koşulu sağlar.	C kodundan daha düşük bir performans vardır.

TCDKMY-6 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Bütçe Harcamasını İzleme

Hükümetin cinsiyet eşitliğine ilişkin harcamalarını izleme kapasitesi değerlendirilir. Bu gösterge ile de hükümetin hesap verebilirlik ve şeffaflık yükümlülükleri vurgulanmaktadır (Tablo 4).

Gösterge bütçe hazırlama, uygulama ve raporlama süreçlerinde Kadın Bakanlığı ya da cinsel şiddet gibi kadınlara özgü kurum ya da alanlar ile sınırlı değildir. Örneğin yönetim kanallarının geliştirilmesiyle kadın katılımını, toplu ulaşımın iyileştirilmesiyle kadın hareketliliğini ve güvenliğini artıracak yaklaşımları da kapsar. Daha açık bir deyişle toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleme açısından bütçe harcamalarını sınıflandırma grupları şöyledir:

1. Belirli bir Cinsiyet için Fırsat Eşitliği Programları: Bu gruptaki harcamalar doğrudan cinsiyet eşitliğini hedefleyen ve bu amaca özel olarak kaynak tahsis edilmiş programları içerir (örneğin ücretli annelik izni, çocuk bakım desteği ile kadın istihdamının sürmesi, erkeklerin ve oğlan çocuklarının cinsiyete dayalı şiddet konusunda farkındalığı, kız çocuklarının eğitime erişimi).
2. Belirli Bir Cinsiyeti Hedef Alan Genel Kamu Hizmetleri: Bu grupta kadınların güçlenmesine yönelik programların (örneğin ileri teknoloji alanlarda kadın girişimciliğinin desteklenmesi, metro istasyonu gibi ulaşım alanlarının çevresinin aydınlatma ile güvenli hale gelmesi) harcamaları yer alır.

3. Genel Kamu Hizmetleri: Bu hizmetler (örneğin yerel tarım üreticilerinin mikro krediye erişimi), belirli bir cinsiyete veya cinsiyet eşitliğine özel olarak odaklanmaz. (PEFA, 2020: 67-69)

Tablo 4 TCDKMY-6.1: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Bütçe Harcamasını İzleme Göstergesi

A	B	C	D
Harcamalar, muhasebe sisteminde hedeflenen toplumsal cinsiyet sonuçlarıyla ilişkili özel olarak sınıflandırılmış bütçe tahsislerine göre izleniyor.	Harcamalar, bütçenin uygulanması sırasında belirli bütçe kalemleri veya program ödenekleri veya hedeflenen toplumsal cinsiyet sonuçlarıyla ilişkili planlama süreci ile izleniyor.	İlgili bütçe kalemi veya program harcaması yapıldıktan sonra (ardıl olarak) belirli cinsiyet sonuçlarıyla eşleştiriliyor.	C kodundan daha düşük bir performans vardır.

TCDKMY-7 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Raporlama

Hükümetin toplumsal cinsiyetle ilgili harcamaları ve bütçe politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisini ne derece detaylı bir şekilde yansıttığı ölçülür. Hükümetlerin yıllık olarak yayınladığı raporlar, cinsiyet eşitliği sonuçlarının analizi, toplumsal cinsiyetle ilgili harcama verileri, bütçe politikalarının uygulanması ve etkilerinin değerlendirilmesi gibi konulara ne kadar odaklandığı belirlenir (PEFA, 2020: 72-74). Bu raporların kapsamı ve detay seviyesi, hükümetin cinsiyete duyarlı bütçeleme ve politika uygulamalarındaki şeffaflık ve hesap verebilirlik düzeyini de yansıtır. (Tablo 5)

Tablo 5 TCDKMY-7 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Raporlama Göstergesi

A	B	C	D
Hükümet aşağıdaki temel bilgilerden en az üçünü içeren yıllık raporlar yayınlar.	Hükümet aşağıdaki temel bilgilerden ikisini içeren yıllık raporlar yayınlar.	Hükümet aşağıdaki temel bilgilerden birini içeren yıllık raporlar yayınlar.	C skorundan daha düşük bir performans vardır.

Raporların içermesi gereken temel bilgiler şunlardır:

- Cinsiyet Eşitliği Sonuçlarının Analizi: Toplumsal cinsiyet eşitliğindeki genel ilerlemenin yanı sıra eğitim, sağlık, istihdam, yoksulluk, suç gibi belirli alanlardaki durumu içerir.

- Toplumsal Cinsiyetle İlgili Harcama Verileri: Toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen bütçe politikalarına ayrılan kaynakların detaylarını içerir.
- Bütçe Politikalarının Uygulanması ve Etkilerinin Değerlendirilmesi: Politikaların toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki ardıl etkileri ve bu politikaların hedeflerine ulaşım ulaşılmadığına dair analizleri içerir.
- Merkezi Yönetim Bütçe Birimlerindeki İstihdamın Cinsiyet Kırımlı Verisi: Hükümetin mali birimlerindeki ve idari pozisyonlarındaki istihdamın cinsiyete göre ayrıştırılmış verilerinin bilgilerini içerir. Bu gösterge, hükümetlerin toplumsal cinsiyet eşitliğini ne kadar ciddiye aldığını ve bu konuda somut verilerle nasıl bir politika izlediğini anlamamızı sağlar.

Görüldüğü gibi uluslararası kurumların yaklaşımları ağırlıklı olarak kamu politikası ve bütçesinin cinsiyet eşitliği açısından sorgulanması için çerçeve oluşturmak yönündedir. Parasal değer düzeyleri açısından önerme yoktur.

D. Ülkelerin Bütçede Cinsiyet Eşitliğini Önceleyen Yaklaşımlarından Örnekler

1. İskoçya⁵

İskoçya bütçe belgelerinin “Eşit ve daha Adil İskoçya Bütçesi” adından da anlaşılacağı üzere öne çıkan özelliği insan hakları ekseninde düzenlenmiş olmasıdır. Bu açıdan insan haklarına duyarlı bütçeleme için öncü bir örnektir. Bu yaklaşımın hükümetin stratejisi ile iç içe olan 2024-2025 dönemi bütçesinde 5.nolu cinsiyet eşitliği SKA’ya atıfla kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi için özel bir fon oluşturulduğu belirtilmektedir. Dahası uygulanacak sağlık, cinsiyet kimliği, bakım, şiddet, meslek eğitimi, istihdam, barınma, ulaşım güvenliği, ücret açığı, tarım, eğitim, işveren programlarında cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesine yönelik önlemler ile kaynak tahsisi belirtilmektedir. Maliye Bakanlığı ile Hazine birimlerinin belgelerinde insan haklarına duyarlı bütçeleme bağlamında katılım, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri yer almaktadır. İskoçya’nın resmi belgelerinde yönetim kanallarının açık olduğu, İskoç Kadın Bütçe Grubu (Scottish Women’s Budget Group, SWBG) ve diğer ilgili STKlar ile işbirlikleri de belirtilmektedir.

⁵ <https://www.scottishhumanrights.com/projects-and-programmes/human-rights-budget-work/> ; <https://www.gov.scot/publications/scottish-exchequer-fiscal-transparency-discovery-report/> ; <https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/impact-assessment/2023/12/equality-fairer-scotland-budget-statement-2024-2025/documents/annex-b-detailed-analysis-portfolio/annex-b-detailed-analysis-portfolio/govscot%3Adocument/annex-b-detailed-analysis-portfolio.pdf>; <https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/impact-assessment/2023/12/equality-fairer-scotland-budget-statement-2024-2025/documents/annex-equality-fairer-scotland-budgeting-process-2024-25-budget/annex-equality-fairer-scotland-budgeting-process-2024-25-budget/govscot%3Adocument/annex-equality-fairer-scotland-budgeting-process-2024-25-budget.pdf>; <https://www.gov.scot/publications/equality-fairer-scotland-budget-statement-2024-2025/>

2. Avustralya⁶

Avustralya, cinsiyet eşitliğine duyarlı bütçelemeyi 1984 yılında merkezi yönetim düzeyinde uygulamaya başlayan ilk ülkedir. Tüm kamu programlarında cinsiyet eşitliği üzerindeki etki düzeyi ve kapsamının, beklenen iyileşmelerin, veri gereklerinin belirtilmesi istenmektedir. 2023-2024 dönemi için hazırlanan 87 sayfalık Kadın Bütçesi beyanı Başbakan A. Albanese, Maliye, Kadın ve Kamu Hizmeti Bakanı K. Gallagher ile Hazine Başkanı J. Chalmers tarafından imzalanmıştır. Bu belgede çocuk, engelli ve yaşlı bakımı, şiddetle mücadele, cinsel kimlik, sağlık, spor, istihdam, yönetim, barınma, sosyal güvenlik, yoksulluk ve mesleki eğitim konularındaki eylemlerin gerekçeleri ve öngörülen harcama bilgileri her yaşta kadınlar ve nüfusun %4’ü olan aborjin toplulukları için ayrıntılı verilmektedir. Bu alanlardaki eşitsizlik durumu saptamaları karşılaştırmalı kadın ve erkek verilerine dayanmaktadır.

3. Bangladeş⁷

Bangladeş’te hükümet 2009’dan bu yana her yıl parlamentodaki bütçe görüşmeleri sırasında Toplumsal Cinsiyet Bütçesi Raporu sunmaktadır. Maliye Bakanlığınca hazırlanan 216 sayfalık 2023-2024 dönemi raporunun dayanaklarının Anayasa, Perspektif Plan (2021-2041), 8. Beş Yıllık Plan (2020-2025) ile 2011 yılında hazırlanan Kadınların Gelişmesi için Ulusal Politika belgesi ile 5 no.lu Sürdürülebilir Kalkınma Amacı olduğu belirtilmektedir. Raporun bu denli kapsamlı olmasının nedeni her kamu kurumunun faaliyetlerinin çok ayrıntılı dökümünün harcama ile bağının kurulmasıdır.

Bangladeş’in bu raporunda bakanlıklar dâhil 44 üst düzey kamu kurumu faaliyet alanları ile ilişkileri temelinde üç tematik alanda sınıflandırılmıştır. Bu tematik alanlar şunlardır: 1. Kadınların Güçlenmesi ve toplumda itibar kazanması, 2. İşgücü piyasasında kadınların verimliliğinin, katılımının ve gelir getirici faaliyetlerinin artırılması ve 3. Kadınların kamu hizmetlerine erişiminin artırılması. Kadınların yaşam kalitesinin iyileştirilmesinin 16 bileşeni (gelir, güvenlik, hareketlilik, adalete erişim, eğitim, sağlık, girişimcilik, IT becerisi, katılım, sosyal güvenlik gibi) belirlenmiş ve kurum faaliyetlerinin bu bileşenlerle bağı performansa ilişkin alt sorularla kurulmuştur. Her kurumun toplam harcamaları içinde Bangladeş Takası (Tk) cinsinden ilgili faaliyetlere yaptığı harcamaların payı o kurumun toplumsal cinsiyete

⁶https://www.pmc.gov.au/resources/including-gender-aps-guide-gender-analysis-and-gender-impact-assessment;https://www.pmc.gov.au/sites/default/files/resource/download/quick-reference-guide-to-gender-analysis_0.pdf;

⁷ Gender Budget Report 2023-2024 , Finance Division, Ministry of Finance, Government of the People's Republic of Bangladesh, www.mof.gov.bd

[https://mof.portal.gov.bd/sites/default/files/files/mof.portal.gov.bd/budget_mof/001130ba_9cb8_4955_9f07_f9ba27ca7de9/Gender%20Budget%20Report%202023-24%20\(English%20for%20Website\).pdf](https://mof.portal.gov.bd/sites/default/files/files/mof.portal.gov.bd/budget_mof/001130ba_9cb8_4955_9f07_f9ba27ca7de9/Gender%20Budget%20Report%202023-24%20(English%20for%20Website).pdf)

duyarlılığını göstermektedir. Bu pay %33’ün altında olduğunda kurumun kadınların gelişmesine doğrudan katkısı asgari düzeyde sayılmaktadır.

Bu yapı ile hem cinsiyet eşitliğine yönelik harcamaların hem de yukarıda belirttiğimiz üç tematik alan kapsamındakilerin toplam harcama içindeki payları ortaya konmaktadır.

Örneğin cinsiyet eşitliği için harcamanın bütçedeki payı önceleri %24 dolayındayken son yıllarda %30’un üzerine çıkmıştır. Yine örneğin 1 no.lu “Kadınların Güçlenmesi ve toplumda itibar kazanması” tematik alanındaki sorumlu kurumların bütçelerinin toplamı içinde kadınların gelişmesine ayrılan payın 2021-2022 döneminde %45 dolayında olduğu görülebilmektedir.

4. Güney Kore⁸

2010 yılından bu yana Ekonomi ve Maliye Bakanlığının bütçe teklifi ekinde cinsiyet eşitliği beyan belgesi ile Ulusal Meclis’e sunulmakta, Meclis’te cinsiyet eşitliği beyan belgesinin içeriği, hedeflenen projelerin seçim kriterleri, cinsiyete duyarlı bütçenin işleyişi tartışılarak hükümete öneriler iletilmektedir. Hükümetin toplumsal cinsiyet eşitliği programı çerçevesinde her kurumdaki mali birim ile toplumsal cinsiyet eşitliği biriminin hazırladığı bütçe önerisinde eşitliğe hem doğrudan katkısı olan projelerin etki değerlendirmesi hem de dolaylı katkısı görülenlerin belirlenmesi istenmektedir. Ayrıca öncelikli alan olan kadına yönelik şiddet odağında proje önerisi de beklenmektedir. Bu süreçte hükümetin sivil toplum kuruluşlarının görüşlerini göz önüne alması beklenmektedir. Örneğin 2020 yılındaki cinsiyet eşitliği beyanının içeriği şöyledir:

1. Cinsiyet eşitliği amaçları - genel
2. Projelerin listesi ve süreç durumu
3. Projeler hakkında ayrıntılı bilgi:
 - Proje başlığı ve ilgili muhasebe kategorisi
 - Yıl itibarıyla proje bütçesi
 - Proje türü (cinsiyete duyarlı, cinsiyet eşitliği odaklı, ulusal cinsiyet eşitliği indeksinin bileşenlerine katkı potansiyeli)
 - Politika hedefleri
 - Projenin ayrıntıları: Dönem, destek türü, icracı kuruluş
 - Projenin cinsiyet eşitliği amaçları
 - Cinsiyet eşitliği için beklenen katkılar

⁸ Kore kaynaklı sınırlı İngilizce kaynaklardan derlenmiştir: (KWDI, 2020, 2021a, b) . Ayrıca bkz. <https://eng.kwdi.re.kr/about/history.do>

- Üç yıllık Cinsiyet eşitliği yarar analizi (projenin hedefleri, yararlanıcıları, bütçesi, analizi)
- Projenin performans değerlendirme yöntemi (yıl bazında)
- Projenin göstergeleri ve hesap yöntemi ile projenin önceki dönemdeki performansı ile karşılaştırma araçları

Kore’de sivil toplumun, kamu kurumlarının toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik faaliyetlerini değerlendirme ve aksayan noktalar ile geliştirme önerilerini iletme kanalları mevcuttur. Ama sanırız asıl vurgulamamız gereken nokta Kore Ulusal Beşeri ve Sosyal Bilimler Konseyi altında bir kamu kuruluşu olan Kore Kadınların Kalkınması Enstitüsü’nün (KWDI) cinsiyet eşitliği ve cinsiyete duyarlı bütçeleme konularındaki uzmanlığı ile hükümete yol göstermesidir. KWDI’nın Korece adı 2007’de Kore Kadın Politikası Enstitüsü olarak değiştirilmiştir. KWDI hükümetin uygulamalarını eleştirel değerlendirme kapasitesine sahiptir. Cinsiyet eşitliğini ilerletme yolundaki aksaklıkları, örneğin bakım ve iş-yaşam dengesi hizmetleri ile işgücü piyasasındaki ayrımcılığın giderilmesi projelerine yeterli ödenek ayrılmadığını ortaya koymaktadır. (KWDI, 2021a).

Kore’nin PEFA tarafından **TCDKMY-6 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Bütçe Harcamasını İzleme göstergesi** odaklı bir pilot izleme çalışmasında 2020 yılında cinsiyete duyarlı 284 projeye yaklaşık 26 milyar \$ ayrıldığı ve sağlık, girişimcilik ve istihdam alanlarının öne çıktığı görülmüştür.

Bu incelemeye göre özellikle Güney Kore ile Bangladeş örnekleri cinsiyet eşitliğinin merkezi düzeydeki kamu politikasında içkin olmasıyla (anaakımlaşma) kamu harcamasının bağıını somut ve ayrıntılı ortaya koymaları açısından ufuk açıcudur.

III. Türkiye’de Mevcut Durum Analizi: Normatif-Politik Yapı

Yürütme organı tarafından hazırlanan bütçeler, yasama organında (TBMM) görüşülen, onaylanan ve kamu gelir ve harcamaları için hükümete yetki veren kanunlardır. (T.C. Anayasası 87. md.) Uluslararası antlaşmaları uygun bulma yetkisi de TBMM’dedir ve onaylanan anlaşmalar kanun hükmündedir (T.C. Anayasası 90. md.). Toplumdaki herkesin insan haklarının korunması ve eşitliğin gözetilmesi anayasal bir gereklilik olduğundan eşit hakların cinsiyet ayrımı gözetmeksizin yaşama geçmesini sağlamak devletin yükümlülüğüdür (T.C. Anayasası 10. md.) Türkiye, CEDAW ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmelere taraf olarak bu yükümlülüklerini uluslararası düzeyde de teyit etmektedir.

Anayasanın 11. maddesinde, Anayasa hükümlerinin devletin tüm organlarını ve diğer tüm bireyleri bağlayan temel hukuk kuralları olduğunu ve kanunların anayasaya aykırı olamayacağı yer alır. Bu, yasaların anayasanın sağladığı eşitlik prensibiyle uyumlu olması gerektiği anlamına gelir ve yasal düzenlemelerin şekli ve koşulları kanunlarca tanımlanır. Konumuzla ilgili birkaç örneğe kısaca değinelim: 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu kadınların sosyal ve aile içi eşitliğini destekleyici önlemleri kapsar. 4857 sayılı İş Kanunu, işveren ve işçi arasındaki ilişkilerde cinsiyet başta olmak üzere herhangi bir sebeple ayrımcılık yapılmasını yasaklar ve kadın çalışanları korumaya yönelik önlemler içerir. 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu, 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve 5840 Sayılı Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Kanunu gibi çeşitli yasalar da cinsiyet eşitliğini destekler. Görüldüğü gibi, Türkiye’de cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik bütçe politikalarının yasal temeli bulunmaktadır. Politika amaçlarının nasıl gerçekleştirileceği ise bütçe sistemine dayanır.

Bütçe sistemi ve süreci 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile belirlenmiştir. Bu kanunla kamu kurumlarının bütçelerini stratejik planlama ve performans esaslı program yaklaşımı uyarınca hazırlamaları öngörülür. Bu sürecin bileşenleri stratejik plan, performans programları ve faaliyet raporlarıdır. Kamu kurumlarının plan, program ve bütçeleri üst politika belgeleri olan Kalkınma Planı, Orta Vadeli Program (OVP) ve Cumhurbaşkanlığı'nın program ve stratejik planları ile uyumlu olmalıdır (5018 sayılı kanun, 9. md.). Kurumların ve yerel yönetimlerin uymakla yükümlü oldukları bu üst politika belgelerinde cinsiyet eşitliği ile ilgili tedbirler şöyle özetlenebilir:

Türkiye’nin iktisadi ve toplumsal gelişmesinin önümüzdeki beş yıllık yol haritası olan Onikinci Kalkınma Planı (2024-2028) beş ana eksen oluşturur: İstikrarlı Büyüme, Güçlü Ekonomi; Yeşil ve Dijital Dönüşümle Rekabetçi Üretim; Nitelikli İnsan, Güçlü Aile, Sağlıklı Toplum; Afetlere Dirençli Yaşam Alanları, Sürdürülebilir Çevre ve Adaleti Esas Alan Demokratik İyi Yönetişim. İstikrarlı Büyüme, Güçlü ekonomi ekseninde bir, Nitelikli İnsan, Güçlü Aile, Sağlıklı Toplum başlıkları altında toplam 27 tedbir doğrudan kadınla ilişkilendirilmiştir. Bu önlemler, kamu harcamalarının farklı alanlarıyla bağlantılıdır. Planın 726. Maddesinde cinsiyet eşitliği amacı yer almaktadır:

“Kadın erkek fırsat eşitliğinin sağlanması ve kadınların güçlenmesi önceliğinin tüm plan, program, politika geliştirme ve uygulama süreçlerinde yer alması sağlanacaktır.”

726.2 no.lu madde ise bu amacın bütçe ile bağına kurmaktadır:

“Kadın erkek fırsat eşitliğine duyarlı bütçeleme çalışmaları yaygınlaştırılarak bütçeleme süreçlerine entegre edilecektir.”

Planda kamu maliyesine ilişkin uzun vadeli makroiktisadi hedefler toplamlar olarak yer almaktadır.

Burada Onikinci Kalkınma Planının hazırlık sürecine kısaca değinelim. Katılımcılık vurgusuyla Haziran 2022’de yayımlanan bir genelge ile Plana arka plan desteği oluşturmak üzere çeşitli konularda 54 Özel İhtisas Komisyonu (ÖİK) ve 26 Çalışma Grubu kurulmuştur. Komisyonlarda kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum temsilcileri ile akademik çevrelerin, Çalışma Gruplarında ise uzmanların yer alması öngörülmüştür. Katılımcıları SBB belirlemiştir. Örneğin Kadının Kalkınmadaki Rolü Özel İhtisas Komisyonunda yaklaşık 90 kişi bulunmaktadır. 2022-2023 döneminde oldukça geniş katılımı bir dizi toplantılar yapan bu komisyonda mevcut kadın erkek eşitsizliklerinin alanları ile TCDB dâhil alınması gereken tedbirler dile getirilmiş ve görüşlerin yer aldığı kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Bu ÖİK dizisi henüz (Ocak 2025) yayınlanmadığı için görüşlerin ne kapsamda Plana yansıdığını bilemiyoruz ancak konumuzla ilgili STK’ların hem politika hem de kaynak tahsisi açısından bu belgeleri incelemesinin önemli ve gerekli olduğu kanısındayız.

Onikinci Kalkınma Planı hedeflerinin daha kısa erimli yol haritası olan Orta Vadeli Program (OVP, 2024-2026) aynı zamanda çok yıllık bütçe planlamasını içerir. Politikaların gerektirdiği kaynaklar makro iktisadi kısıtlar ve politika hedefleri çerçevesinde öngörülen yani başlangıç ödenekleridir. Bu nedenle bütçe ile bağına kurmak açısından üst politika belgesidir. OVP’de yer alan politika önceliklerinden toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilişkilendirdiklerimiz Tablo 6’de yer almaktadır.

Tablo 6 Orta Vadeli Program’da Cinsiyet Eşitliği ile İlgili Politika ve Tedbirler

13. Dijital ve yeşil dönüşümle değişen işgücü piyasasına kadınların tam, eşit, güvenceli ve etkin katılımlarının sağlanması ve bu kapsamda ihtiyaç duyulacak yeni beceri ve yeteneklerin kadınlara ve kız çocuklarına kazandırılması için özel programlar geliştirilecek ve kadınların işgücüne katılımlarını artıracak girişimcilik, finansal okuryazarlık, kooperatifçilik gibi alanlarda programlar, kapsamı genişletilerek yaygınlaştırılacaktır.
22. Sosyal güvenlik sisteminde fiili ve yasal kapsamın artırılması doğrultusunda kadın, gençler, engelliler başta olmak üzere çalışma hayatına kalıcı katılımı sağlamayı teminen esnek çalışma biçimleri yaygınlaştırılacak, sosyal güvenlik mevzuatı ve uygulamaları değişen işgücü piyasası koşullarına ve yeni nesil esnek çalışma şekillerine daha uyumlu hale getirilecektir.
37. İstihdam teşviklerinden etkin olmayanlar sonlandırılacak, kadın, genç ve engellilere yönelik teşviklerin ağırlığı artırılarak teşvik sisteminin sade ve etkin bir yapıya kavuşturulması sağlanacaktır.

2024-2026 dönemi için merkezi yönetim bütçe sürecini başlatan OVP “makro politikaları, ilkeleri, hedef ve gösterge niteliğindeki temel ekonomik büyüklükleri, gelecek üç yıla ilişkin toplam gelir ve gider tahminlerini, bütçe dengesi ve borçlanma durumu ile kamu idarelerinin ödenek teklif tavanlarını içeren temel politika dokümanıdır.” (OVP 2024-2026: 1). OVP, kamu kurumlarının politika ve harcamalarını diğer üst politika belgeleri doğrultusundaki önceliklere göre yönlendirir. Dolayısıyla cinsiyet eşitliği politikalarına kaynak tahsisinin de belgesidir. Orta Vadeli Program’da yer alan düzenlemeler, toplumsal cinsiyet eşitliğini güçlendirme potansiyeli taşıyan çeşitli alanlara odaklanmaktadır. Kadınların ve gençlerin işgücüne katılımını artırmak amacıyla girişimcilik, finansal okuryazarlık ve kooperatifçilik gibi alanlarda programlar öngörülmekte; erişilebilir gündüz bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması planlanmaktadır. Kadın girişimciliğinin desteklenmesi için nitelikli istihdamı kolaylaştıran düzenlemeler önerilmektedir. Sosyal güvenlik sisteminin kadınlar, gençler ve engellilerin ihtiyaçlarına uygun şekilde esnek çalışma biçimleriyle yeniden yapılandırılması; kadınlar ve diğer kırılgan gruplara yönelik istihdam teşviklerinin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu reform önerileri, toplumsal cinsiyete duyarlı politikaların hayata geçirilmesine yönelik adımlar sunmaktadır.

OVP’nin Kamu Maliyesi Bölümündeki harcamalara ilişkin birkaç noktaya dikkat çekmek gerekirse:

1. OVP’de “2022 yılında genel devlet toplam gelirleri GSYH’ya oran olarak bir önceki yıla göre 3 puan azalırken, genel devlet toplam harcamalarının 4,9 puan azaldığı” ifade edilmiştir. Kamu harcamaları, gelirlere oranla daha fazla bir düşüş

göstermiştir. Bu da dünya genelinde kriz dönemlerinde uygulanan bütçe kesintilerinin cinsiyet eşitliği üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğu (Addabbo vd., 2018) saptamasını hatırlatmaktadır. Her ne kadar bu rapor kapsamında ele alınmayacak olsa da konu açısından harcama kesintilerinin hangi alanlarda olduğunu izlemek gerekir.

2. OVP’de “2022 yılında 2021 yılına göre, genel devlet cari giderlerinde 2,2 puan, transfer harcamalarında 2,9 puan azalış gerçekleşmiş, yatırım harcamalarında ise 0,3 puan artış yaşandığı” belirtilmiştir. Transfer harcamalarındaki azalışın cinsiyet eşitliğine etkisi, hangi sosyal koruma programlarının etkilendiğine bağlı olarak değişir. Özellikle kadınların iş gücüne katılımını, girişimciliğini ve sosyal korunmasını destekleyen programlardan yapılan kesintiler, cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirebilir. Nitekim nakit transferleri gibi karşılıksız sosyal koruma programlarının, kadınların güçlenmesini, gelir ve tasarruflarını, kız çocuklarının okula kayıt ve devamını ve cinsel sağlıklarını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Camilletti, 2020:7).

3. OVP’de 2023 yılı Şubat ayında meydana gelen Kahramanmaraş ve Hatay depremlerinin yol açtığı hasarın onarımına yönelik harcamalar bütçeye ciddi bir yük getirdiği vurgulanmaktadır. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde meydana gelen doğal afetlerde kadınlar ve çocuklar erkeklere göre daha fazla ölüm riski ile karşı karşıyadır. Kadınlar psikolojik ve fiziksel sağlık sorunlarının yanı sıra her türlü şiddetten etkilenmektedir (Fatema vd., 2019). Oysa eşitlik ilkesi gereği hükümetlerin afetin yaralarını sarmak üzere yapılan kamu harcamalarında kadın ve çocukların dezavantajlarını göz önünde bulundurması gerekir. Afetin harcama yükünü ve ek harcamalarının bileşimini izleyerek toplumsal cinsiyet açısından değerlendirilmelidir.

Kamu harcamaları ile ilgili toplumsal cinsiyet eşitliği normları destekleyen ulusal mevzuat şu şekilde özetlenebilir:

1. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

T.C. Anayasası: Kamu harcamaları meşruiyetini normlar hiyerarşisine göre önce anayasadan daha sonra ilgili yasa ve mevzuattan alır. Bu minvalde en öncelikli olarak Türkiye Cumhuriyeti Anayasasınının 10. maddesi kadın ve erkeğin eşitliğini beyan ederek Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Duyarlı Bütçelemeyi destekler. 10. Maddeye göre Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetmeksizin kanun önünde eşittir. Maddeye 2004 yılında “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” ve 2010 yılında “Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.” ifadeleri eklenmiştir. Bu ifadeler devletin

kamu politikalarını uygularken yaptığı harcamaların eşitliğe duyarlı bir perspektiften gerçekleştirilebilmesini destekler niteliktedir. 10. Madde aynı zamanda “ayrımcılık yapmama” şeklinde ifade edilen temel uluslararası insan hakkı normu ile de yakından ilişkilidir. Nitekim insan onuru temeline dayanan eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı çoğu zaman aynı şeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrımcılık yapmama ilkesi ve kamu harcamaları ile ilişkili bir diğer madde ise Anayasanın 70. Maddesidir. Kamu hizmetine girme hakkını tanımlayan madde şu şekilde ifade edilmiştir: “Her Türk , kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez.” Cinsiyet ve inanç gibi sebeplerle vatandaşların kamu hizmetine girmekten mahrum bırakılmayacağını ifade eden maddenin kamu harcamaları ile ilişkisi kamu personel maaşlarının ciddi bir bütçe kalemi olmasından kaynaklanmaktadır.

2024-2026 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi: Rehberde toplumsal cinsiyet eşitliğini destekleyen ifadeler Kadının Güçlenmesi programı başlığı altında yer almaktadır (s. 151). Bunun yanı sıra, diğer bütçe harcamalarının diğer normlarla ilişkisini doğrudan destekleyen öneriler de rehberde yer almaktadır.

2. Eşitlik ve Ayrımcılık Yapmama

T.C. Anayasası: Anayasanın 10. maddesinde *Kanun önünde eşitlik* ve devletin eşit hakların yaşama geçmesini sağlamak yükümlülüğü açıkça belirtilmektedir. Bu yükümlülük aynı zamanda politikaların uygulayıcılarının yükümlülüğüdür. Zaten 70. Maddede kamu hizmetine alınmada istihdamında nitelik dışında ayırım yapılmayacağı belirtilmektedir. Kamu harcamaları ve insan hakları ile ilgili her bir norm aslında ilişkilidir. Çünkü devletin insan haklarını güvence altına almak, eşitliği sağlamak ve ayrımcılığı önlemek üzere eğitim, sağlık ve sosyal koruma gibi pek çok alanda harcama yapması öngörülür ki bu harcama alanları ile ilgili birçok insan hakkı mevcuttur.

3. İnsan Onuruna Saygı

T.C. Anayasası: Anayasanın başlangıç kısmında 6. paragrafta “Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” ifadesi yer almaktadır. Böylece devlet insan onurunu cinsiyet farkı gözetmeksizin güvence altına almaktadır. 2. maddedeki Türkiye Cumhuriyeti’nin “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devleti” olduğu ifadesi de bu güvenceyi vurgulamaktadır. Bu maddede devletin “sosyal” niteliğinin de belirtilmesi onurlu yaşam odaklı sosyal politika ve ilgili harcamanın dayanağıdır.

4. Katılımcılık

T.C. Anayasası: Anayasada kamu bütçelerinin hazırlanmasında katılımcı yöntemlerin kullanılacağı ile ilgili bir vurgu bulunmamaktadır. Bununla birlikte, kamu harcamalarının finansman kaynağı özünde vergiler olduğundan kamu harcamalarının boyutu ve bileşimi asil-vekil ilişkisi içinde belirlenir. Seçimler aracılığı ile siyasilere (vekil) yetki veren vatandaşlar (asil) bütçe hakkının asıl sahipleridir. Halkın seçimlerle hükümeti belirlemesine olanak veren ise Türkiye’nin siyasi gücün halk ve temsilcileri tarafından paylaşıldığı bir sistem olan cumhuriyet ile yönetiliyor olmasıdır. Bu nedenle, yönetim sistemini belirleyen Anayasanın 1. maddesi ve vatandaşın seçme-seçilme ve siyasi faaliyet gösterme hakkını tanıyan 67. maddesi kısmen katılımcılıkla ilişkilendirilebilir. Temsili demokrasilerde bütçe hakkının gözetimi katılımcı mekanizmalarla sivil toplum örgütleri tarafından yapılır. Kadın erkek eşitliği odağında faaliyet gösteren dernek ve vakıflar konumuz özelinde bu açıdan öne çıkan paydaşlardır. Buradan hareketle, katılımcılığın anayasa ile ilgisi dernek kurma ve üye olma hakkını güvence altına alan Anayasanın 33. maddesi ile kurulabilir.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu: 5018 sayılı kanun “kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasını, hesap verebilirliği ve malî saydamlığı sağlamak üzere” oluşturulan temel bir kanundur. Kanunun 9. maddesi Türkiye bütçe sisteminin temel bileşeni ve kurumlar ve belediyeler için orta vadeli kamu politikası niteliğinde olan stratejik planların hazırlanmasında katılımcı yöntemlerden faydalanılacağını açıkça belirtmektedir: “Kamu idareleri; kalkınma planları, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen politikalar,

programlar, ilgili mevzuat ve benimsedikleri temel ilkeler çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturmak, stratejik amaçlar ve ölçülebilir hedefler saptamak, performanslarını önceden belirlenmiş olan göstergeler doğrultusunda ölçmek ve bu sürecin izleme ve değerlendirmesini yapmak amacıyla katılımcı yöntemlerle stratejik plan hazırlarlar.

5. Yeterli Kaynak Tahsisi/Harcama Analizi ve Kaynakların Azamisinin Kullanılması

T.C. Anayasası: Daha önce de belirtildiği gibi “yeterli kaynak tahsisi” ve “mevcut kaynakların azamisinin kullanılması” ilkesi kadınların insan hakları açısından kamu harcamalarının toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesinde uyulması öngörülen normlardır. Anayasanın bu normlarla ilgisi 65. madde ile kurulabilir. Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırlarını belirleyen 3. kısımda yer alan bu madde “Devlet sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” şeklinde ifade edilmektedir. Yine Anayasanın Mali Hükümler bölümünde yer alan 161. Maddede yer alan “Merkezî yönetim bütçesiyle verilen ödenek, harcanabilecek tutarın sınırını gösterir.” ifadesi kurum ve programlar temelinde kaynakların azamisinin aktarılmasının benimsendiğini gösterir. Bununla birlikte toplam harcama miktarının da harcama kalemlerinin de başlangıç ödeneklerinden sapmaları yaygındır; uygulama döneminde hem boyut hem de bileşim değişebilmektedir. Bu olgu bütçe tahsisi ve gerçekleştirmelerinin özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadının güçlenmesini öngören bütçe programları açısından izlenmesine dayanak oluşturmaktadır.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu: Kanunda kamu kaynaklarının azamisinin kullanılması ile ilgili bir madde bulunmamaktadır. Ancak 17. maddede ödenek tavanlarının belirlenmesi öngörülmektedir. Bununla birlikte kamu kaynak dağıtımında kurumların görevlerinin esas alındığını belirten 4. madde ve bütçede yeterli kaynağı olmadığı durumlarda iş yüklenmeme gereğini ifade eden 26. madde yeterli kaynak tahsisi ile ilişkilendirilebilir. İlgili maddeler kanunda aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

“Kamu maliyesi

Madde 4- Kamu maliyesi; gelirlerin toplanması, harcamaların yapılması, açıkların finansmanı, kamunun varlık ve borçları ile diğer yükümlülüklerinin yönetimini kapsar.

Kamu maliyesi, merkezden ve yerinden yönetim esaslarına göre yürütülür. Kamu idarelerinin görevleri, ilgili kanunlarında veya Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinde açık olarak belirlenir ve kaynakların dağıtımında esas alınır.

Yüklenmeye girişilmesi

Madde 26- Yüklenme, usulüne uygun olarak düzenlenmiş sözleşme esaslarına veya kanun veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükmüne dayanılarak iş yaptırılması, mal veya hizmet alınması karşılığında geleceğe yönelik bir ödeme yükümlülüğüne girilmesidir. Bütçede yeterli ödeneği bulunmayan işler için yüklenmeye girişilemez. Yüklenme süresi malî yılla sınırlıdır. Harcama yetkilileri, tahsis edilen ödenekler dahilinde yüklenmeye girebilirler. Yüklenmeye girişilen tutara ait ödenekler saklı tutulur; başka iş yaptırılması, mal veya hizmet alınması için kullanılamaz.”

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin anaakımlaştırması mevcut bütçe politikalarında cinsiyet eşitliği perspektifinin benimsenmesi anlamına geldiğinden ve mutlaka ek bütçe gerektirmedikinden bu maddelerin engelleyici değil destekleyici mahiyette oldukları düşünülebilir. Ayrıca gelir ve gider tekliflerinin hazırlanmasındaki ilkeleri belirleyen 17. maddenin de bu normla ilişkisi kurulabilir. Bu madde uyarınca Kalkınma planı ve yıllık program öncelikleri ile kurumun stratejik planları çerçevesinde belirlenmiş ödenek tavanları ve kurumun performans hedefleri göz önünde bulundurulmalıdır. Kaldı ki, 12. Kalkınma planının kamu harcamalarında toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen tedbirler içermesi ve kurumlar tarafından uygulanabilir cinsiyet kırılımlı performans göstergelerini öngörmesi kurumlara kaynak tahsisinde toplumsal cinsiyet eşitliği esasının hayata geçirilmesine olanak sağlamaktadır.

2024-2026 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi: Bu rehberde toplumsal cinsiyet eşitliği (rehberde kadın erkek (fırsat) eşitliği) için kaynak tahsisini destekleyen maddeler açıkça yer almaktadır:

“...Program yararlanıcısı hedef kitle, kamu hizmetinin toplum açısından önemini ve önceliğini etkileyen faktörlerden biridir. Hedef kitlenin doğru belirlenmesi, ürün ve hizmetlerle toplumun beklentileri arasında sağlıklı bir ilişki kurulmasına katkı sunacaktır. Nitekim çocuk ve kadınlara yönelik hizmetlerin toplumsal duyarlılığı yüksektir ve politika öncelikleri arasında yer alması nedeniyle anılan sosyal gruplar için ayrı programlar belirlenebilecektir.” (s.17)

Rehberdeki Kırsal Kalkınma programı bu açıdan dikkat çekicidir: “Teorik ve uygulamalı eğitimler aracılığıyla gençler başta olmak üzere tüm çiftçilerin bilgi, beceri ve girişimciliğinin geliştirilmesi, aile çiftçiliğini korumak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için kadınlar başta olmak üzere çocuk ve gençlere yönelik eğitim, program ve projeler hazırlanması, tarıma dayalı iş kollarında kadın girişimciliğinin özendirilmesi ve desteklenmesi, çiftçilere, gençlere ve kadınlara çeşitli konularda

eğitim verilmesi, el sanatlarının geliştirilmesi, tabii afetlerden zarar gören çiftçilere yardım yapılması gibi konularda yürütülen hizmetler, faaliyetler, iş ve işlemler, (s.153-154)

İdareler stratejik planları ile uyumlu olarak her yıl performans programları hazırlarlar. Bu programlarda idarenin toplam kaynak ihtiyacı hem program, alt program ve faaliyetler itibarıyla hem de ekonomik sınıflandırmaya göre verilir. Rehberdeki “Performans programlarında kaynak ihtiyacı belirlenirken, her bir faaliyet itibarıyla ödenek ve harcama verilerinin yer aldığı “Faaliyet Maliyetleri Tablosu” kullanılır.” (s. 132) ifadesi ile her kurumun cinsiyet eşitliğine duyarlı programlarını kaynak tahsisi ile belirlemesi öngörülmektedir.

6. Etkililik ve Etkinlik

T.C. Anayasası: Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı hedefleyen bütçe programlarına kamu kaynaklarının tahsisi orta ve uzun vadeli planlama çerçevesinde yapılır. Bu planlamanın katılımcı esaslara dayanması ve toplumun her kesimini kapsayan bir ihtiyaç analizinin tespiti kaynakların yerinde ve verimli bir şekilde kullanılmasının önünü açacaktır. Başka bir ifade ile cinsiyete göre değişen yaşam koşullarının belirlediği ihtiyaçların göz ardı edilmesi bu ilkeleri zedeleyecektir. Nitekim ekonomik hükümler bölümünde yer alan 166. madde etkililik ve etkinliğin kamu kaynak kullanımında temel ilkeler olduğuna işaret eder:

“Madde 166 - Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayi ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir.

Planda milli tasarrufu ve üretimi artırıcı, fiyatlarda istikrar ve dış ödemelerde dengeyi sağlayıcı, yatırım ve istihdamı geliştirici tedbirler öngörülür; yatırımlarda toplum yararları ve gerekleri gözetilir, kaynakların verimli şekilde kullanılması hedef alınır. Kalkınma girişimleri, bu plana göre gerçekleştirilir.

Kalkınma planlarının hazırlanmasına, Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylanmasına, uygulanmasına, değiştirilmesine ve bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesine ilişkin usul ve esaslar kanunla düzenlenir.”

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu: Kanununun 1. maddesinde kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli kullanılması öngörülür. Kanununun 5. Maddesinin g bendine göre “Kamu idarelerinin mal ve hizmet üretimi ile ihtiyaçlarının karşılanmasında, ekonomik veya sosyal verimlilik ilkelerine uygun

olarak maliyet-fayda veya maliyet-etkinlik ile gerekli görülen diğer ekonomik ve sosyal analizlerin yapılması esastır.”

Ayrıca Kanununun 30. Maddesi kamu kaynaklarının hem tasarruflu hem de etkin ve etkili kullanımı için önlemlerin alınması ve sınırların belirlenmesini buyurur. Bu madde doğrultusunda öngörülen “bütçe politikası yürütmek için gelir ve giderlere ilişkin kanun ve diğer mevzuatla belirlenmiş konularda uygulamaları düzenlemek üzere gerekli önlemler, standartlar” ve “bütçe harcama ve gerçekleştirmelerini izlemeye, ödeneklerin dağıtım ve kullanımını belirli esaslara bağlamaya ve bu hususlarda kamu idareleri için uyulması zorunlu düzenlemeler” ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir kriter olarak belirlenmesi mümkündür. 63. Madde ve 64. Maddenin b bendi kaynakların etkin ve etkili kullanımının iç denetime tabi olduğunu belirtir. Yine 3. Maddenin I bendi, 8. Madde, 10. Madde ve 11. Madde kamu kaynaklarının etkin, ekonomik ve verimli kullanımı ile ilişkilidir.

2024-2026 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi: Rehberde cinsiyet eşitliği ile etkinlik arasında bağı kuran ifade ve öneriler yer almaktadır. Bu nedenle ilgili bölüm yorum yapılmaksızın aşağıdaki gibi verilmiştir.

“... göstergeler, bütçelerin kamuoyunu toplumsal duyarlılığı yüksek konularda yeterli düzeyde bilgilendirebilmesi bakımından da önemlidir. Kadın erkek fırsat eşitliğinin sağlanması da toplumsal duyarlılığın yüksek olduğu hususlardan biridir. Bu açıdan kadın erkek fırsat eşitliğinin sağlanmasında etkinliğin artırılması için kamu hizmetleri sunulurken kadın ve erkeklerin ihtiyaç ve öncelikleri göz önünde tutulmalıdır. Sunulan kamu hizmetlerinin kadın ve erkekleri nasıl etkilediğinin tespit edilmesi ve kadınların güçlenmesi konusunda sağlanan gelişmelerin ölçülmesi amacıyla göstergeler oluşturulması gerekmektedir. Söz konusu göstergeler aracılığıyla her idarenin yaptığı harcamalardan kadın ve erkeklerin nasıl etkilendiğinin izlenebilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede kadın erkek fırsat eşitliğinin sağlanmasında etkinliğin artırılması ve kadın erkek eşitliğine duyarlı bütçeleme yaklaşımının bütçe sürecine dahil edilmesi çalışmalarına katkı sağlamaya yönelik olarak idarelerin performans göstergelerini belirlerken kadın erkek fırsat eşitliğinin izlenmesine ilişkin göstergelere yer vermesi önem arz etmektedir.” (s. 114)

7. Hesap Verebilirlik

T.C. Anayasası: Bütçe hakkı çerçevesinde “bütçe ve kesin hesap kanun tekliflerini görüşmek ve kabul etmek” Anayasanın 87. Maddesi ile Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiştir. Yıllık olarak hazırlanan bütçeler Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulur. Bütçelerin hazırlanması ve kesin hesap kanununun onaylanması ile ilgili

Cumhurbaşkanı ve TBMM’nin temel sorumlulukları ve yetkileri Anayasamızın 161. Maddesi ile belirlenmektedir. Bununla birlikte, hesap verme çerçevesinde bu yetkiler sınırsız değildir. Nitekim 161. Maddede bu sınırlılık şu şekilde ifade edilir:

“...Merkezî yönetim kesin hesap kanunu teklifi, ilgili olduğu malî yılın sonundan başlayarak en geç altı ay sonra Cumhurbaşkanı tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulur. Sayıştay genel uygunluk bildirimini, ilişkin olduğu kesin hesap kanun teklifinin verilmesinden başlayarak en geç yetmiş beş gün içinde Meclise sunar.

Kesin hesap kanunu teklifi ve genel uygunluk bildiriminin Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiş olması, ilgili yıla ait Sayıştayca sonuçlandırılmamış denetim ve hesap yargılamasını önlemez ve bunların karara bağlandığı anlamına gelmez.”

Sayıştayın görevleri ise 160. Maddede şu şekilde belirlenmiştir:

“Sayıştay, merkezî yönetim bütçesi kapsamındaki kamu idareleri ile sosyal güvenlik kurumlarının bütün gelir ve giderleri ile mallarını Türkiye Büyük Millet Meclisi adına denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamak ve kanunlarla verilen inceleme, denetleme ve hükme bağlama işlerini yapmakla görevlidir. Sayıştayın kesin hükümleri hakkında ilgililer yazılı bildirim tarihinden itibaren onbeş gün içinde bir kereye mahsus olmak üzere karar düzeltilmesi isteminde bulunabilirler. Bu kararlar dolayısıyla idari yargı yoluna başvurulamaz.”

Görüldüğü gibi, Anayasanın 160. Maddesi Sayıştay Kanunu uyarınca bütçelerin eşitliğe ve insan haklarına duyarlı bir perspektifle denetlenmesine ve hesap verilebilirliğin sağlanmasına imkan verir.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu: 2005’te yapılan değişiklik ile 17. Maddeye “Gider ve gelir teklifleri, ekonomik ve malî analiz yapılmasına imkân verecek, hesap verilebilirliği ve saydamlığı sağlayacak şekilde, Cumhurbaşkanlığı tarafından uluslararası standartlara uyumlu olarak belirlenen sınıflandırma sistemine göre hazırlanır” ifadesi eklenmiştir. Kamu harcamalarının toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı sınıflandırılması ve analiz edilmesi şeffaflığı ve hesap verilebilirliği arttıracığı için bu yasa maddesinin ilgili toplumsal cinsiyet eşitliği normunu ve bu doğrultuda bütçelemeyi desteklediği düşünülebilir.

2024-2026 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi: Rehber genel anlamda hesap verilebilirlik esasına göre düzenlenmiştir:

“Performans bilgisi; bütçe kararlarını desteklemek ve hesap verebilirliği sağlamak üzere program ve alt programlarla ilişkili olarak üretilir, bütçeleme süreçlerinde değerlendirilir ve raporlanır. Bu çerçevede performans bilgisi kaynak tahsisinde ve planlamada bir girdi olarak kullanılır. Bu kapsamda idarenin; politika veya programlarını, işlemlerini, ürün ve hizmetlerine olan talebi etkilemesi muhtemel koşullara hazırlanmasına yardımcı olur. Göstergelerin kullanımı, bu koşulların önceden bilinmesini sağlayarak idarelere, gerekli uyumlaştırmaları yapabilmeleri için zaman kazandırır.” ile “Program ile alt program performans bilgisi, yürütülen program, alt program ve faaliyetler ile neyin başarılmak istendiğini açıklar.” (s. 99) ifadeleri buna örnektir.

Cinsiyet eşitliğine yönelik programlar bu bağlamda ele alındığında program içeriği, işlemler, hizmet talebi ve başarı düzeyini öncelikle cinsiyet kırılımlı göstergeler ile somutlaştırmak hükümetin cinsiyet eşitliğini sağlamada da hesap verebilirliğinin yolunu açacaktır

8. Kullanıcı Analizi

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu: Kanunun 5. Maddesinin g bendi “Kamu idarelerinin mal ve hizmet üretimi ile ihtiyaçlarının karşılanmasında, ekonomik veya sosyal verimlilik ilkelerine uygun olarak maliyet-fayda veya maliyet-etkinlik ile gerekli görülen diğer ekonomik ve sosyal analizlerin yapılması esastır.” şeklinde ifade edilmiştir. Bu madde kamu mal ve hizmetlerinin yararlanıcılarının cinsiyet temelli analizini olanaklı ve gerekli kılar. Kamu mal ve hizmetlerinin sunumunda politikanın hedef kitlesi belirlense bile uygulamada bu kitlenin bu hizmetlere erişim düzeyi hem kaynakların etkinlik düzeyine hem de kamu hizmetlerinden memnuniyet düzeyine yansır. Cinsiyet eşitliği temelindeki düzenlemeler ile kullanıcı sayısı arttığında bu düzeyler de yükselecektir. Kamu hizmetlerinden elde edilen fayda farklı gruplara göre değişebileceği için toplam fayda ve maliyetlerin karşılaştırılmasında cinsiyet boyutunun analize dahil edilmesi ile kamu mal ve hizmetlerinin, dolayısıyla kamu kaynaklarının daha adil paylaşımı desteklenecektir.

2024-2026 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi: Rehberdeki “Sunulan kamu hizmetlerinin kadın ve erkekleri nasıl etkilediğinin tespit edilmesi ve kadınların güçlenmesi konusunda sağlanan gelişmelerin ölçülmesi amacıyla göstergeler oluşturulması gerekmektedir. Söz konusu göstergeler aracılığıyla her idarenin yaptığı harcamalardan kadın ve erkeklerin nasıl etkilendiğinin izlenebilmesi amaçlanmaktadır.” (s. 114) ifadesi yukarıda etkililik ve etkinlik normları kısmında alıntılanığımız daha uzun metinde de yer almaktadır. Buradaki alıntı ile politika uygulamasının hizmet kullanıcılarına cinsiyet temelinde yansıma boyutunu

vurguluyoruz. Bu boyutun izlenmesinin göstergelerden biri kadın erkek kırılımlı kullanıcı sayılarıdır.

IV. Gösterge ve Veri Kaynakları

Önceki bölümlerde değerlendirdiğimiz gibi, merkezi yönetimin toplumsal cinsiyet eşitliğini kaynak tahsisi ile ilişkilendiren normlar bulunmaktadır. Ancak bu normları hükümetlerin cinsiyet eşitliğini sağlama yönündeki faaliyetlerini finansman gerekleri ile somutlaştırma örnekleri çok sınırlıdır. Bu saptama SKA 5 açısından da geçerlidir. Bunu konumuz özelinde SKA 5.c hedefine ve bağlantılı SKA 5.c.1 göstergesine birlikte bakarak açıklığa kavuşturabiliriz:

SKA 5.c “Toplumsal cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların ve kız çocuklarının her düzeyde güçlenmeleri için sağlam politikaların ve yasal olarak uygulanabilir mevzuatların kabul edilmesi ve güçlendirilmesi” ile ilişkili gösterge şudur:

SKA 5.c.1: “Cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi için kamu ödenek tahsisatı yapan ve izleme sistemleri olan ülkelerin oranı”

Bu gösterge ile ulusal düzeyde cinsiyete duyarlı kamu mali sisteminin üç bileşeninin ölçülmesi öngörülmektedir:

1. Hükümetin cinsiyet eşitliğini yerinde politika, program ve kaynakları belirleyerek ele alma niyeti,
2. Bu politika amaçlarına yönelik kaynak tahsisini izleme mekanizmalarının varlığı,
3. Kadınlara hesap verebilirliğin artırılması için kaynak tahsislerinin kamusal erişimini sağlayan mekanizmaların varlığı

Görüldüğü gibi bu gösterge ulusal kamu yönetimi ve hukuk sistemlerinin işleyişinin uygunluğuna yöneliktir. Kaynak tahsislerinin bileşiminin izlenebilmesi için özellikle nicel değer alan göstergelere ihtiyaç vardır.

Raporda Uluslararası uygulamalarda yer alanlar ile Türkiye’de kamu harcamaları alanında yapılacak bir toplumsal cinsiyet eşitliği izlemesi için kullanılan ve kullanılması önerilen parasal göstergeler örnekler ile sunulmaktadır. Öncelikle vurgulamamız gereken nokta merkezi ve yerel düzeyde cinsiyet eşitliği özelinde kamu harcamaları için belirli göstergelerin bulunmadığıdır. Bu eksikliğin arka planını normlar ve standartlar kısmında belirttik. Örneğin konumuzun dayanaklarından SKA kararlarını bu açıdan gözden geçirdiğimizde hükümetlerin bütçe tahsisi ve harcaması yükümlülüklerine ilişkin pek az, o da açık olmayan mali göstergelerin bulunduğunu görüyoruz (Tablo 7).

Cinsiyet eşitliği ile ilişkilendirdiğimiz oranların nicel referans yani eşik değerleri de bulunmamaktadır. Yine de ulusal merkezi yönetim düzeyinde 1.a.1, 1.a.2, 1.b.1, 5.c.1, 10.4.2 ve 16.6.1 göstergelerinin örnek olabileceği kanısındayız. Açıktır ki bu ve izleyen göstergeler ile ESKHUS’da belirtilen “mevcut kaynakların azamisinin kullanılması” ilkesi mevcut eşitsizlik durumunun nicel olarak saptanmasını öncelikle mevcut eşitsizlik durumunun nicel olarak saptanmasını yani ayrıntılı yoksunluk veri dökümünü gerektirir. Örneğin, bir belediyenin bir yılda 100 yetişkin (65+ yaş) kadına sağladığı okuma yazma kursu hizmeti için yaptığı harcama kursa katılan kadınları güçlendirecektir. Öte yandan kursa katılanlar bu yaş diliminde okuma yazma bilmeyen kadınların (60.000) çok küçük bir oranı ise bu hizmetin etki düzeyi potansiyel yararlanıcı sayısına göre çok düşüktür (Günlük-Şenesen, 2016).

Kuşkusuz bu örnekte bu belediyenin bir yıl içinde 60.000 kadına bu hizmeti götürme kapasitesinin, yani altyapı, insan gücü ve mali kaynağının bulunup bulunmadığının yanı sıra politika öncelikleri de göz önüne alınmalıdır. Merkezi yönetim düzeyinde de durum farklı değildir. Burada bir noktanın vurgulanması gerekir. İster yerel ve isterse merkezi düzeyde olsun bir kamu politikasının dolayısıyla harcamasının etkililiğine (örneğimizde 100 ve 60.000 kadın) ilişkin değerlendirme yapabilmek için potansiyel yararlanıcı ya da hedef kitlenin bilinmesini gerektirir. Bu da ancak o konuya özel cinsiyet kırılımlı (60.000 okumaz yazmaz yetişkin kadın sayısı gibi) veri kümesinin varlığı ile olanaklıdır.

Tablo 7 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarında (SKA) Kamu Harcamaları: Seçilmiş Göstergeler

SKA	Hedef	Gösterge
1. Yoksulluğun tüm biçimlerini her yerde sona erdirmek	1.a. Özellikle en az gelişmiş ülkeler olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler için yeterli ve öngörülebilir araçlar geliştirmek ve her yönüyle yoksulluğa son vermeye yönelik politika ve programlar uygulamak için, daha gelişmiş kalkınma iş birliğini de içerecek biçimde, çeşitli kaynaklardan sağlanan imkânların önemli ölçüde seferber edilmesini sağlamak	1.a.1. Yoksulluk azaltma programlarına doğrudan kamu tarafından tahsis edilen kaynakların oranı (2024: Bağışçılarının resmi kalkınma yardımlarının toplamının hedef ülkenin gayrisafi milli gelirine oranı) 1.a.2. Temel hizmetlere (eğitim, sağlık ve sosyal koruma) ayrılan toplam kamu harcamalarının oranı 1.b.1. Kadınların, yoksulların ve kırılgan grupların orantısız olarak faydalandığı

SKA	Hedef	Gösterge
	1.b. Yoksulluğa son vermeye yönelik yatırımları hızlandırmak için, yoksul yanlısı ve cinsiyete duyarlı kalkınma stratejilerine dayalı ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde somut politika çerçeveleri oluşturmak	sektörlere yönelik kamu sermaye ve diğer harcamalarının oranı (2024: Yoksulları önceleyen sosyal harcamalar)
5. Cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek	5.c. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların ve kız çocuklarının her düzeyde güçlenmeleri için sağlam politikaların ve yasal olarak uygulanabilir mevzuatların kabul edilmesi ve güçlendirilmesi	5.c.1. Cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi için kamu ödenek tahsisatı yapan ve izleme sistemleri olan ülkelerin oranı
10. Ülkelerin içinde ve arasındaki eşitsizlikleri azaltmak	10.4. Özellikle mali, ücret ve sosyal koruma politikaları olmak üzere politika tesis etmek ve aşamalı olarak daha fazla eşitlik sağlamak	10.4.1 Ücretler ve sosyal koruma transferlerini içeren işgücü ödemelerinin gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) içindeki payı (2024: 10.4.2. Maliye politikasının yeniden bölüşüm etkisi-Gini oranı)
16. Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumlar tesis etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak	16.6. Her düzeyde etkili, hesap verebilir ve şeffaf kurumlar geliştirmek	16.6.1. Sektöre göre (veya bütçe koduna veya benzerine göre), merkezi yönetim bütçe harcamalarının onaylanan başlangıç ödeneklerine oranı
Kaynak: http://www.surdurulebiliralkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/SKA-ve-Gostergeleri-Kapak-Birlestirilmis.pdf ; https://turkiye.un.org/tr/sdgs ; https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/11803Official-List-of-Proposed-SDG-Indicators.pdf ; 2024 güncellemesi için: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global-Indicator-Framework-after-2024-refinement-English.pdf		

ESKHUS’da belirtilen “mevcut kaynakların azamisinin kullanılması” ilkesinin bütçenin kamu harcamaları bileşenine nasıl yansıdığı belli bir yıl için bütçe başlangıç ödeneğinden izlenebilir. Bu belge tasarlanan yani uygulanacak politikaların önceliklerini yansıtır. Bu politikaların gerçekleşme düzeyi dolayısıyla tahsis edilen kaynağın harcanma yapısı ise ertesi yıl hazırlanan gerçekleşen harcama üzerinden izlenebilir. Bu yapıları izlemenin göstergesi programların toplam harcama içindeki yüzde paylarıdır. Bu gösterge politika tercihlerinin yıllar içindeki seyrini de izlemeye olanak sağlar. Tekil kamu kurumlarının harcama alanları da bu gösterge ile izlenebilir.

V. Türkiye’de Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Harcamaları Gösterge Seti

A. Türkiye’de Kamu Harcamalarının Mevcut Durumu ve Gösterge Seti

Üst politika belgelerindeki hedefler ve bu hedefler için ayrılan kaynaklar merkezi yönetim tarafından belirlenir. Dolayısıyla yapılacak izleme geneli kapsar, makro göstergelere dayanması gerekir.

Kapsamın genişliğini göz önüne alarak genelden özele doğru aşamalı birkaç izleme yaklaşımı öneriyoruz. Birinci yaklaşım bütçe programlarını cinsiyet eşitliği perspektifinden ele almaktır. Bu programların kiminin kadınların yaşam kalitesinin iyileşmesine katkıları doğrudan (örneğin “İstihdam Programı”), kiminin ise dolaylıdır, kiminin ise ayırt edilmesi kolay olmadığı gibi öznel değerlendirme gerekebilir. Burada kadın odaklı olanların eşitlik temelinde mi yoksa geleneksel konumların pekişmesi temelinde mi öngörüldüğüne dikkat etmelidir. Kaynak tahsisi yani harcama yapısı programların toplumsal cinsiyet eşitliğine katkı düzeyini yansıtır. Aslında hükümetin cinsiyet eşitliğine ilişkin tasarımının bütüncül bir değerlendirmesi için 67 programın hepsinin incelenmesi gerekir.

İkinci yaklaşım bütçe programları arasında kadın ya da toplumsal cinsiyet eşitliği odaklı olanları incelemektir. Seçilen programın sorumlu kurumlarının da hem performans programları hem öngördükleri faaliyetlerin içeriği hem de bütçeleri ile mercek altına alınması bütüncül değerlendirmeye olanak sağlar. Burada da kadın odaklı olanların cinsiyet eşitliği temelinde mi yoksa kadınların geleneksel konumların pekişmesi temelinde mi öngörüldüğüne dikkat etmelidir. Programlara, dolayısıyla kaynaklara ilişkin göstergeler kapsayıcılık ve politika önceliği açısından önemli ipuçları sağlamaktadır.

Örneğin “Kadının Güçlenmesi” Programının amacı “Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığı Önlemek, Kadınların Toplumsal Hayatın Tüm Alanlarında Hak, Fırsat ve İmkanlardan Eşit Biçimde Yararlanmalarını ve Güçlenmelerini Sağlamak” olarak belirtilmektedir. Bu programın temel göstergeleri ise “İşveren olarak çalışanlar içindeki kadın oranı” ile “Kendi hesabına çalışanlar içindeki kadın oranı”dır. Bu programın sorumlu kurumları Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB) ile Hazine ve Maliye

Bakanlığıdır. Hem bu programın amacı hem de bu program için 2024 yılında öngörülen 3.817.148.000 TL harcamanın Türkiye’deki kadınların öncelikli ihtiyaçları arasındaki yerini sorgulamak ve uygulamanın izini sürmek gerekir. Yine örneğin “Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi” programına 2024 yılında 11.904.918.000 TL harcama öngörülmüştür. Bu programın üç temel göstergesi Boşanma hızı, Evlenme hızı ve Kendilerine ait konutta yaşayanların oranıdır. Boşanma hızının düşürülmesi, diğerlerinin arttırılması hedeflenmektedir. Sorumlu kurum ASHB’dir. Bu hedeflerin de barınma hakkı bir yana bırakılırsa, Türkiye’deki kadınların öncelikli ihtiyaçları arasındaki yerini sorgulamak ve uygulamanın izini sürmek gerekir.

Üçüncü yaklaşım kamu kurumlarının politikaları ile kaynak tahsislerinin cinsiyet eşitliği perspektifiyle incelenmesidir. Bu, üst politika tasarımının kurumlara yansması ve icrası açısından ayrıntılı değerlendirme olanağı sunar. Aynı zamanda kurumlar odağında bu tür bir izleme somut taleplerin üst politikaya iletilmesi için çok önemli bir kanal açar. Zira toplumsal yaşama doğrudan etki edenler tekil kurumların programları ve uygulamalarıdır. Bu yaklaşımla kurumun işleyişindeki cinsiyet eşitliği (örneğin mesleki ayrışma, camdan tavan) kapasitesi de izlenebilir. Örneğin, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bu açıdan ele alınmış ve kurumdaki kadınların eğitim düzeylerinin erkeklerinkinden yüksek olmasına karşın en üst yönetici kademesinde kadın temsiliyetinin (%19) düşük olduğu görülmüştür.

Dördüncü yaklaşım seçilen kamu hizmetinin cinsiyet eşitliği açısından değerlendirilmesidir. ASHB’nin sorumlu olduğu Yaşlı Bakımı alt programı, bir taraftan ihtiyaç sahibi kadınların birincil faydalanıcısı olduğu, diğer taraftan bakım yükünü hafifleterek kadınların ikincil faydalanıcı olduğu hizmetler sağlama potansiyeline bir programdır. 2024 yılında hizmet verilmesi hedeflenen toplam 14.950 yaşlıdan 6.500’ü kadındır. Ancak izleyen yıllara bakıldığında bu sayılarda 50 kişilik artışlar öngörülmektedir: 2025 yılı için 6.550’si kadın olmak üzere toplam 15.000 yaşlı tahmin edilmektedir. Bu da kadınların yaşlı bakımı yükünün azalmasına neredeyse hiç katkı olmayacağını düşündürmektedir.

Tablo 8 Kamu Harcamalarına İlişkin Göstergeler

Konu	İlgili İnsan Hakları, Normlar ve Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
Bütçe Harcama Politikaları	PEFA (2020) - TCDKMY-1.1 SKA 5 - Hedef 5.4 AAEG, CEDAW, PDEP Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: 2025-2027 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi (s. 118)	Ana amacın cinsiyet eşitliğini sağlamak olduğu harcama politika/programların varlığı.	<ul style="list-style-type: none"> - Kalkınma Planı - Orta Vadeli Program - Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planı - Sektörel Politika Belgeleri - Kurumların Politika Belgeleri - Kurumların Stratejik Planları - Stratejik Plan Hazırlama Rehberleri - Bütçe Hazırlama Rehberleri - Yatırım Programı Hazırlama Rehberleri
	PEFA (2020) - TCDKMY -1.1 SKA 5 - Hedef 5.4 Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: 2025-2027 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi (s. 118) 2024-2026 Dönemi Yatırım Programı Hazırlama Rehberi (s. 3-27)	Cinsiyet eşitliğine hizmet eden programların varlığı (Örn. kamu hizmetleri, altyapı, sosyal koruma)	<ul style="list-style-type: none"> - Kalkınma Planı - Orta Vadeli Program - Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planı - Sektörel Politika Belgeleri - Kurumların Politika Belgeleri - Kurumların Stratejik Planları - Stratejik Plan Hazırlama Rehberleri - Bütçe Hazırlama Rehberleri - Yatırım Programları
Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe Harcamalarının İzlenmesi ve Etkililik Düzeyi	Eşitlik ve Ayrımcılık Yapmama: Tüm insan hakları belgelerinin uygulanması için yeterli kaynak tahsis edilmelidir. PEFA/ TCDKMY (2020) PDEP, md.346 BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinin insan haklarının hayata geçirilmesini hükümet bütçeleri ile ilişkilendiren UN(2017) Dokümanı (Realizing Human Rights	-Cinsiyet eşitliğini içeren programlara yapılan kaynak tahsisinin toplam kaynaklar içindeki oranı	-Harcamacı kurumların stratejik planlar, performans programları, Faaliyet Programları
		Cinsiyet eşitliğini içeren programlar varsa yeterli kaynak tahsisi. EVET/HAYIR	Kurumların stratejik planları, performans programları, Faaliyet Programları
		- hedef kitle -Cinsiyet kırımlı yararlanıcı sayısı - Cinsiyet kırımlı yararlanıcı sayısının hedef kitle içindeki payı	<ul style="list-style-type: none"> - Kurumların Stratejik Planları - Performans Programları

Konu	İlgili İnsan Hakları, Normlar ve Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
	Through Government Budgets.) Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: - T.C. Anayasası: Madde 65, Madde 161 -5018 Sayılı Kanun: Madde 4, Madde 5. g bendi, Madde 26, Madde 17.	-Bütçenin cinsiyet kırılımlı görelî yüzdesi	
Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme nin Kurumsallaşması ve Uygulanma Düzeyi	PEFA (2020) TC DKMY-6 SKA 5.c.1	Maliye Bakanlığı’nın cinsiyet eşitliğine duyarlı kaynak tahsisatı konusunda bütçe hazırlık yönergesi. VAR/YOK	Bütçe Hazırlık Rehberi
	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü’nün (OECD) Cinsiyet Eşitliği İşaretleyicisi (Gender Equality Marker - GEM) Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: 5018 Sayılı Kanun 30. Madde, 2025-2027 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi (s. 118)	Cinsiyet kırılımındaki veriler temel politika ve kaynak tahsisi kararlarında kullanılması. EVET/HAYIR	Bütçe Hazırlık Rehberi ve Bütçe Sunuşu/Kanunu incelemesi
	2024-2026 Dönemi Yatırım Programı Hazırlama Rehberi (s. 3-27)	Bütçede hükümetin cinsiyet eşitliği odağında beyanı ya da yasal düzenlemesi varlığı. EVET/HAYIR	Bütçe Sunuşu/Kanunu
		Bütçe tahsisatlarının cinsiyet eşitliği işaretlemesinin varlığı. EVET/HAYIR	Bütçe Sunuşu/Kanunu
		Bütçenin cinsiyete duyarlı politikaların performansı üzerindeki etkisini değerlendirecek bağımsız denetim mekanizmasının varlığı. EVET/HAYIR	- T.C. Sayıştay Başkanlığı Performans Denetimi Rehberi
		Cinsiyet eşitliğine ilişkin bütçe tahsisatları zamanında ve tam olarak yayımlanmaktadır.	Maliye Bakanlığı, SBB, Bakanlıklar web siteleri, Kurum performans programları ve faaliyet raporları
Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kamu Harcamalarının Etki Analizi	Öncül Etki Analizi: PEFA (2020) (SKA 5.c.1)	Bütçede kapsanan programların cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisinin öncül analizi var mı? EVET/HAYIR	Kurumların Stratejik Planları, performans programları, Yatırım Programı Hazırlama Rehberi, Yatırım Programları

Konu	İlgili İnsan Hakları, Normlar ve Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
	<p>Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: T.C. Anayasası: Madde 166 5018 Sayılı Kanun: Madde 1, 3.1,5.g, 8, 10, 11, 63, 64.b. 2025-2027 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi (s. 118)</p> <p>2024-2026 Dönemi Yatırım Programı Hazırlama Rehberi (s. 3-27)</p>		
	<p>Ardıl Etki Analizi: PEFA (2020) / TCDKMY-6.1 (SKA 5.c.1)</p> <p>Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: T.C. Anayasası: Madde 166 5018 Sayılı Kanun: Madde 1, 3.1,5.g, 8, 10, 11, 63, 64.b. 2025-2027 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi (s. 118)</p> <p>2024-2026 Dönemi Yatırım Programı Hazırlama Rehberi (s. 3-27)</p>	<p>Bütçede kapsanan programların cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisinin ardıl analizi var mı? Evet/Hayır</p> <p>Kamu yatırım harcamalarının cinsiyet eşitsizliğini gidermeye katkısı var mı? (Örn. altyapı yatırımları, eğitim, sağlık harcamaları)</p> <p>İlgili politika yerleşik cinsiyet rollerini pekiştiriyor mu? Değiştiriyor mu? Hangi etkiler bekleniyor?</p> <p>Politikanın cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisi konusunda paydaşların değerlendirmesi</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Cumhurbaşkanlığı Plan Program İzleme Değerlendirme Sistemi (CPPIDS) - Kesinhesap Kanunu - Sayıştay Raporları - Kurumların faaliyet raporları <p>Faaliyet Raporları, Sayıştay Raporları</p> <p>Faaliyet Raporları</p> <p>Kurumların Stratejik Planları, Faaliyet Raporları</p>
Katılımcılık	<p>KATILIM ŞEFFAFLIK BİLGİYE ERİŞİM:</p> <p>MSHUS’un özellikle katılım ve bilgiye erişim (ör.19, 25) maddeleri</p> <p>UN(2012, 2017) Dokümanı (Realizing Human Rights Through Government Budgets.)</p> <p>İskoçya ve Avustralya Ülke Örnekleri</p> <p>T.C. Anayasası: Madde 1, Madde 67.</p>	<p>Bütçenin hazırlanma ve uygulanma süreçlerinde paydaş katılımına ilişkin kurumsal düzenlemeler var mı? Evet/Hayır</p>	<p>Kurumların Stratejik Planları, Faaliyet Raporları</p>

Konu	İlgili İnsan Hakları, Normlar ve Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
	5018 Sayılı Kanun: Madde 9.		
Hesap Verebilirlik	PEFA (2020) TCDKMY-7 Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Raporlama İskoçya Ülke Örneği Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat: T.C. Anayasası: Madde 87, Madde 160, Madde 161. T.C. Sayıştay Başkanlığı Performans Denetimi Rehberi 5018 Sayılı Kanun: Madde 17.	Cinsiyet eşitliğine duyarlı tematik denetimin var mı? Evet/Hayır	Kurumların Faaliyet Raporları, Sayıştay Raporları, Vatandaş Bütçe

B. Veri Toplanması Gereken Göstergeler

Tasarlanan ve kesinleşen harcama belgelerindeki örüntülerin karşılaştırılması ile eksik ya da fazla yapılmış harcamaların hangi kalemler ya da programlar için yapıldığı, hangi kalemlerin lehine/aleyhine kaynak kaydırıldığı görülebilir. Bu karşılaştırma genelde hakların, bizim bağlamımızda cinsiyet eşitliğinin göz ardı edilip edilmediğinin de aynasıdır. Örneğin kadının güçlenmesine ya da istihdama katılmasına tahsis edilen bir kaynak eksik harcandıysa aradaki fark başka kalemlere örneğin erkek istihdamının baskın olduğu kamu inşaat faaliyetlerine aktarılmış olabilir. Kamu inşaat faaliyetlerine başlangıçtakinden daha fazla kaynak tahsisi ile cinsiyet eşitliğini sağlama yükümlülüğünün ihlal edileceği açıktır. Ters durumda ise kadının güçlenmesi öncelenmiş, hatta daha fazla ağırlık verilmiş demektir. Aslında böyle bir durumda hangi kalemden hangi kaleme aktarım yapıldığını bire bir izlemek neredeyse olanaksızdır ama sapmaların boyutu ve seyri izlenebilir. Sapmanın olmaması ideal durumdur ancak bunu -afet gibi olağanüstü durumlar olmasa bile- uygulamada sağlamak zordur. Öte yandan sistematik bir sapma örüntüsü politika taahhütlerinin bütçe tasarımına yansımada aksaklık olduğunu gösterir. Böyle bir durum saptandığında gerekçe sorgulaması yapılabilir.

Kamu harcamalarının bileşimini izlemek için yaygınlıkla kullanılan göstergeler Tablo 8’de özetlenmiştir. Bu göstergeler doğrudan kadınların ve kız çocuklarının

güçlendirilmesi, kadınların ve kız çocuklarının yaşam kalitelerinin bileşenleri ve belirlenen eşitsizlik alanları açısından çeşitlendirilebilir.

Tablo 9 Veri Toplanması Gereken Göstergeler

Konu	İlgili İnsan Hakları, Normlar ve Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
Hesap Verebilirlik	MERKEZİ YÖNETİM TOPLAM BÜTÇESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: SKA'lar, UN (2012, 2017) Bangladeş Ülke Örneği UN(2012, 2017) Dokümanı (Realizing Human Rights Through Government Budgets.) Ulusal Kaynaklar: Günlük-Şenesen vd. (2017), Güngör Göksu (2019), Kahveci, Akduran Erol ve Uymaz (2023), Yücel ve Günlük-Şenesen (2018), Yücel, Yakar Önal, Akduran Erol (2023),	Toplam harcama (ödenek, gerçek) içinde cinsiyete duyarlı politika programının payı (%)	FAALİYET RAPORLARI, KESİN HESAP KANUNU, SAYIŞTAY RAPORLARI
		Toplam harcama (ödenek, gerçek) içinde cinsiyete duyarlı politika programının alt kaleminin payı (%)	
		Cinsiyete duyarlı politika programında kişi başına ilgili harcama (ödenek, gerçek) (TL)	
		Cinsiyete duyarlı Politika programının alt kaleminde kişi başına harcama (ödenek, gerçek) (TL)	
		Cinsiyete duyarlı gerçekleşen harcamanın başlangıç ödeneğinden sapması (%) $= 100 \times (\text{Gerçekleşen} - \text{Ödenek}) / \text{Ödenek}$ $= 100 \times (\text{Gerçekleşen} / \text{Ödenek} - 1)$	
		Cinsiyete duyarlı gerçekleşen harcamanın başlangıç ödeneğine oranı (%) $= 100 \times (\text{Gerçekleşen} / \text{Ödenek})$	

Konu	İlgili İnsan Hakları, Normlar ve Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
Hesap Verebilirlik	TEKİL KAMU KURUMLARI BÜTÇESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: SKA’lar, UN (2012, 2017) Bangladeş Ülke Örneği UN(2012, 2017) Dokümanı (Realizing Human Rights Through Government Budgets.) Ulusal Kaynaklar: Günlük-Şenesen vd. (2017), Güngör Göksu (2019), Kahveci, Akduran Erol ve Uymaz (2023), Yücel ve Günlük-Şenesen (2018), Yücel, Yakar Önal, Akduran Erol (2023),	Toplam harcama (ödenek, gerçek) içinde cinsiyete duyarlı politika programının payı (%)	FAALİYET RAPORLARI, KESİN HESAP KANUNU, SAYIŞTAY RAPORLARI
		Toplam harcama (ödenek, gerçek) içinde cinsiyete duyarlı politika programının alt kaleminin payı (%)	
		Cinsiyete duyarlı politika programının alt kalemine kişi başına harcama (ödenek, gerçek) (TL)	
		Cinsiyete duyarlı gerçekleşen harcamanın başlangıç ödeneğinden sapması (%) = 100 x (Gerçekleşen - Ödenek) / Ödenek = 100 x (Gerçekleşen / Ödenek - 1)	
		Cinsiyete duyarlı gerçekleşen harcamanın başlangıç ödeneğine oranı (%) = 100 x (Gerçekleşen / Ödenek)	

Merkezi yönetim harcamalarının illere yansımaları merkezi kurumların il teşkilatları üzerinden olduğu kadar merkezden de olmaktadır. Kaldı ki yereldeki kamu harcamaları merkezden harcamalar ile sınırlı değildir. Mahalli idareler, özellikle İl Özel İdareleri ve belediye harcamaları da kamu harcamaları kapsamındadır. İlk bölümlerde belirttiğimiz gibi Türkiye’de TCDB çalışmaları il ya da ilçe belediyelerinin politika ve bütçeleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Merkezi düzeydeki kamu harcamalarının il düzeyinde dökümünün izlenmesi yerel düzeydeki TCDB çalışmalarını tamamlayıcı ve ileriye götürücü niteliktedir.

Bu yaklaşımla ulusal ve uluslararası standartlar ile SEGE’den faydalanılarak merkezden yerele yapılacak transferlerde kullanılabilecek cinsiyete duyarlı gösterge önerileri tablo 9’da oluşturulmuştur.

Tablo 10 Merkezde Yerele Yapılan Kaynak Transferlerinin Cinsiyet Eşitliğine Duyarlı Olması İçin Önerilen Göstergeler

Konu	İlgili Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
Merkezden İllere/Yerele Transferlerde Cinsiyet Kırılımlı Demografik Değişkenlerin Parametre Olarak Kullanımı	<p>SKA’lar</p> <p><u>Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri</u>;</p> <p>SKA 5.4.1,</p> <p><u>Ekonomik İşler ve Hizmetler</u>;</p> <p>SKA 8.5.1, SKA 8.5.2, SKA 8.b.1,</p> <p>Eğitim Hizmetlerinde,</p> <p>SKA 4.1.1, SKA 4.2.1, SKA 4.2.2, SKA 4.3.1, SKA 4.5.1, SKA 4.6.1,</p> <p><u>Sağlık Hizmetleri</u>;</p> <p>SKA 3.3.1, SKA 3.7.1,</p> <p><u>Ekonomik İşler ve Hizmetler</u>;</p> <p>SKA 8.3.1</p>	<p>-65 yaş üstü kadın ve erkek nüfusu</p> <p>-Tek başına yaşayan kadın ve erkek nüfusu</p> <p>-Kadın ve erkek engelli nüfusu</p> <p>-Tek ebeveyn olan kadın ve erkek nüfusu</p> <p>-Kadın ve erkek yoksulluk oranları</p> <p>-Kadın ve erkek iş gücüne katılım oranları</p> <p>-Kadın ve erkek işsizlik oranı</p> <p>-Kadın ve erkek çalışanların sektörel dağılımı</p> <p>-Kadın ve erkek ücret açığı</p> <p>-Kadın ve erkeklerin yüksek öğrenim kurumları sınavı başarı oranları</p> <p>-Anne ölüm oranları</p> <p>-Aile planlaması, bilgilendirme ve eğitime yönelik olanlar dâhil, cinsel ve üreme sağlığı hizmetlerine evrensel erişim oranı</p> <p>-Kadın ve erkeklerin güvenli, etkili, kaliteli ve karşılanabilir zaruri ilaç ve aşılarla erişimi</p> <p>-Kadın hastalıkları ile ilgili branşlarda çalışan sağlık çalışanı başına düşen kadın sayısı</p> <p>-Kadın ve erkeklerin STEM alanlarına katılım oranları</p> <p>-Kadın ve erkeklerin lisans, yüksek lisans ve doktora oranları</p>	<p>Türkiye İstatistik Kurumu, Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları, Merkezi Bütçe Kanun Teklifi, Yatırım Programı, Kamu Kurumlarının Bütçeleri ve Bilgi Yönetim Sistemleri, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı İller İtibariyle Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, SBB Yatırımların İllere Göre Dağılımı</p>

Konu	İlgili Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
	<p><u>İskân ve Toplum Refahı Hizmetleri</u>, SKA11.2.1, SKA 5.b.1, SKA 11.7.1, SKA 11.7.2</p> <p><u>Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri</u>; SKA 10.2</p> <p>Atıfta Bulunulan Ulusal Mevzuat:</p> <p>Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları (SEGE) ve Proje İlleri</p> <p>5018 SAYILI KANUN</p>	<p>-Patent sahibi kadın ve erkek sayısı</p> <p>-Bilişim teknolojilerini kullanabilen kadın ve erkek oranları (TÜİK)</p> <p>-Kamu İl teşkilatlarında çalışan kadın ve erkek oranı</p> <p>-Kadın ve erkeklerin kamu hizmetlerinden yararlanma oranları</p> <p>-Kadın ve erkek vergi mükellef sayıları</p> <p>-Kadın ve erkeklerin hukuka erişim oranları</p> <p>-Kadın ve erkekler için kişi başına düşen banka mevduat tutarı (SEGE-2017)</p> <p>-Bin Kişiye Düşen İnternet Bankacılığı Aktif Bireysel Kadın ve Erkek Müşteri Sayısı (SEGE-2017)</p> <p>-Bin Kişiye Düşen İnternet Bankacılığı Aktif Kurumsal Kadın ve Erkek Müşteri Sayısı (SEGE-2017)</p> <p>-Kadın ve erkeklerin sosyal konutlara erişim oranı</p> <p>-Kadın ve erkeklerin mülk ve tarım arazisi sahiplik oranları</p> <p>-Kadın ve erkek mobilite ortalamaları/düzeyi</p> <p>-Engelli erişimine uygun kamusal alanların oranı</p> <p>-Aydınlatılmış ve güvenlik önlemleri alınmış yolların oranı</p>	

Konu	İlgili Standartlar	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı
		<ul style="list-style-type: none">-Kadın ve erkeklerin kamuya ait spor ve rekreasyon merkezlerinden faydalanma oranı-Kadın ve erkeklerin din hizmetlerine erişim oranı-Müze ve kültürel aktivitelere kadın ve erkeklerin katılım oranları-Otomobil sahibi kadın ve erkek oranı (SEGE-2017)-Sosyal güvenlik kapsamı dışında kalan sayısı - cinsiyet ve yaş kırılımı ile-Emekli aylığı bağlanan kadın ve erkek nüfusu	

VI. Kaynakça

Göstergeler

Akduran, Ö., Yakar Önal, A. ve Günlük-Şenesen, G. (2018). *Kentsel Haklar ve Hizmetlere Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması*. CEİD Yayınları: 7. (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/174>) (GENEL BİLGİ İÇİN)

Günlük-Şenesen, G., Arun, Ö., Aykara, A., Sunata, U., Thibert, A. ve Yücel, Y. (2021). İnsan Hakları Kentleri Göstergeleri. Raoul Wallenberg Institute-Research Worldwide Istanbul. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1565>) (GENEL BİLGİ İÇİN)

Yüksel-Kaptanoğlu, İ., Arslan, H. ve Akyıldırım, O. (2021). Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Duyarlı Veri ve Göstergeler. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1415>)

Raporlar

Uluslararası Raporlar

Alonso-Albarran, V., Curristine, T.V., Preston, G., Soler, A., Tchelishvili, N., Weerathunga, S. (2021). *Gender Budgeting in G20 Countries*. IMF Working Paper, WP/21/269. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/11/12/Gender-Budgeting-in-G20-Countries-506816>.

Asian Development Bank. (2021) *Guidelines for Gender Mainstreaming Categories of ADB Projects*. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/33623/guidelines-gender-mainstreaming-categories-adb-projects.pdf>

Council of Europe. (2004). *Gender mainstreaming-Conceptual framework, methodology and presentation of good practices*. <https://rm.coe.int/1680596135>.

European Institute for Gender Equality (2019) *Gender mainstreaming: gender budgeting*. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1388>

Korean Women’s Development Institute. (2020). *Evaluation and Future Challenges of 10-year Old Gender Budgeting in Korea (2019)*. Research Paper-02. <https://eng.kwdi.re.kr/publications/researchReportDetail.do?page=1&idx=102747>

Korean Women’s Development Institute. (2021a). *Linking Gender Budgeting with the National Fiscal Management Plan in Korea (II)*. Research Paper-15. <https://eng.kwdi.re.kr/publications/researchReportDetail.do?page=1&idx=103058>

Korean Women’s Development Institute (2021b). *Ways of Linking the In-Depth Evaluation System to the Gender Budgeting System (II)*. Research Paper-16. <https://eng.kwdi.re.kr/publications/researchReportDetail.do?page=1&idx=103059>

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2016a). OECD-DAC Network on Gender Equality (GENDERNET) Handbook on the OECD-DAC Gender Equality Policy Marker. <https://www.oecd.org/dac/gender-development/Handbook-OECD-DAC-Gender-Equality-Policy-Marker.pdf> (NOT: 22.2.2024 ve 6.3.2024 tarihlerine eriştiğimiz bu kaynak Kasım 2024’de OECD web sayfasından kaldırılmıştır, ancak OECD (2022b)’de özeti yer almaktadır.)

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2016b). Definition and minimum recommended criteria for the DAC gender equality policy marker. <https://www.oecd.org/dac/gender-development/Minimum-recommended-criteria-for-DAC-gender-marker.pdf> (NOT: 22.2.2024 ve 6.3.2024 tarihlerine eriştiğimiz bu kaynak Kasım 2024’de OECD web sayfasından kaldırılmıştır, ancak OECD (2022b)’de özeti yer almaktadır.)

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022a). Aid in Support of Gender equality and Women’s Empowerment-Donor Charts. <https://www.oecd.org/development/financing-sustainable-development/Aid-to-gender-equality-donor-charts-2022.pdf>

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022b). Gender Equality and the Empowerment of Women and Girls: DAC Guidance for Development Partners, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/0bddfa8f-en>. https://www.oecd.org/en/publications/gender-equality-and-the-empowerment-of-women-and-girls_0bddfa8f-en.html

Public Expenditure and Financial Accountability (2020). *Supplementary Framework for Assessing Gender Responsive Public Financial Management*. Washington, DC. https://www.pefa.org/sites/pefa/files/resources/downloads/WBG_GRPFM_FRAMEWORK_ENG_PAGES_200609_0.pdf

Ruiz Abril, M. E. & Ofosu-Amaah, A. W. (2009). *Improving gender targeting of public expenditures: A consolidated note on lessons and policy implications*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/372841468326708643/pdf/702540ESWOP1050cyReport0TxtWeb0Fin2.pdf>

Turkey’s Sustainable Development Goals. (2019). *2nd VNR 2019 -Strong Ground Towards Common Goals*. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/23862Turkey_VNR_110719.pdf

United Nations. (2012). *Human Rights Indicators - A Guide to Measurement and Implementation*. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. HR/PUB/12/5. <https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/human-rights-indicators-guide-measurement-and>

United Nations. (2017). *Realizing Human Rights Through Government Budgets*. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights . HR/PUB/17/3. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/RealizingHRThroughGovernmentBudgets.pdf>

United Nations Development Programme.(2020). *Budgeting for the Sustainable Development Goals- Aligning domestic budgets with the SDGs- Guidebook (2020)*. <https://sdgfinance.undp.org/sites/default/files/UNDP%20Budgeting%20for%20the%20SDGs%20-%20Guidebook%20Nov%202020.pdf> .

United Nations Development Programme (2023). *Guidelines. Gender Responsive and Socially Inclusive Climate Cost-Benefit Analysis*. <https://www.undp.org/publications/guidelines-gender-responsive-and-socially-inclusive-climate-cost-benefit-analysis>

UNWomen. (2023). *Progress on the Sustainable Development Goals: The gender snapshot 2023*. United Nations. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/2219>

World Bank Group. (2024). *Gender Strategy 2024-2030: Accelerate Gender Equality to End Poverty on a Livable Planet*. Washington, DC: World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099061124182033630/pdf/BOSIB17e6952570c51b49812a89c05be6a4.pdf>

Ulusal Raporlar

Paksoy-Erbaydar, N., Ar-Mutlu, D., İnal-Önal, E. ve Yalçın, G. (2025). *Afet Yönetimi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması*. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2617>)

Şener, Ü., İnanç, B. ve Tuncer, S. (2024). *Belediyelerde Mevcut Durum Analizi: 30 Büyükşehir Belediyesi Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Dair Bize Ne Söylüyor?.* CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2376>)

Toksöz, G., Şener, Ü., Demircan, S., Karababa, R., Memiş, E., Arslan, H., Yüksel-Kaptanoğlu, İ., Kabadayı, A., Akyıldırım, O. ve İnanç, B. (2022). *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu 2021-2022*. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2121>)

Yakar-Önal, A. (2021). Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1413>)

Akademik Kaynaklar

Kitap

Elson, D. (2006) *Budgeting for Women’s Rights: Monitoring Government Budgets for Compliance with CEDAW*. UNIFEM. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1408>

Eryılmaz, B., Sözen, S., Köseoğlu, Ö. (2016). İçinde Sözen, S. (der.) Kamu Yönetimi, *Anadolu Üniversitesi* <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/ISL202U/ebook/ISL202U-16V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf>

Günlük-Şenesen, G., Yücel, Y., Yakar-Önal, A., Ergüneş, N. & Yakut-Çakar, B. (2017). *Kadınsız Kentler: Toplumsal Cinsiyet Açısından Belediyelerin Politika ve Bütçeleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi. (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1358>)

Karababa, R. (2020). Yerelde Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Program Bütçeleme: Berlin Örneği ve Türkiye Büyükşehir Belediyeleri İçin Bir Uygulama Önerisi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye (Kamu Ekonomisi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yakar Önal, A. (2023). *Küreselden Yerele Yerelden Küresele Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme*. Filiz Kitabevi. (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/2232>)

Yentürk, N. (2018). *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye’nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Yentürk, N. (2020) İklim Pahası: Çevre Koruma ve İklim Değişikliği ile Mücadelede Kamu Harcamaları İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. <https://bilgiyay.com/wp-content/uploads/2020/09/%C4%B0KL%C4%B0M-PAHASI-150920-TESL%C4%B0M-2.pdf>

Makale-Bildiri

Addabbo, T., Klatzer, E., Schlager, C., Villa, P., & de Villota, P. (2018). Challenges of austerity and retrenchment of gender equality. In O’Hagan, A. & Klatzer, E. (Eds.) *Gender Budgeting in Europe: Developments and Challenges*, (57-85). Palgrave Macmillan..

Bölükbaşı, Ö. (2022). Genel olarak İstanbul Sözleşmesi ve sözleşmenin 6284 sayılı kanun ile karşılaştırılması. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 109-134.

Camilletti, E. (2020). Social protection and its effects on gender equality: A literature review. Innocenti Working paper 2020-06. Florence:UNICEF Office of Research-Innocenti. <https://www.un-ilibrary.org/content/papers/10.18356/25206796-2020-16/read>

Englehart, N. A., & Miller, M. K. (2014). The CEDAW effect: international law's impact on women's rights. *Journal of Human Rights*, 13(1), 22-47.

Fatema, S. R., Islam, Md. S., East, L., & Usher, K. (2019). Women’s health-related vulnerabilities in natural disasters: a systematic review protocol. *BMJ open*, 9(12), <https://bmjopen.bmj.com/content/9/12/e032079>.

Fukuda-Parr & S., Cid-Martinez, I. (2019). Capability Approach and Human Development. In M. Nissanke & J. A. Ocampo (Eds.), *The Palgrave Handbook of Development Economics* (441-468). Palgrave macmillan.

Güngör Göksu, G. (2019). İnsan haklarına duyarlı bütçeleme analizi: Türkiye Örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 34(4), 599-621.

Günlük-Şenesen, G.(2009). “Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme: Küresel, Ulusal ve Yerel Boyutlar”, Uluslararası Yerel Yönetimler ve Kadın Konferansı, Diyarbakır Bağlar Belediyesi, 3-4 Mayıs 2008, Diyarbakır, 41-47.

Günlük-Şenesen, G. (2010). “Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme: Türkiye için bir Değerlendirme”, içinde Sarıca, S. (der.) *Tülay Arın’a Armağan- iktisat yazıları*, Belge, İstanbul, 77-93.

Günlük-Şenesen, G. (2013). “Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme: Kapsam, Örnekler ve Türkiye İçin Öneriler”, Altuğ, F., Kesik, A., Şeker, M. (der.) *Kamu Bütçesinde Yeni Yaklaşımlar*, Seçkin y., Ankara, 97-128.

Günlük Şenesen, G. (2016). In Search of a Gender Budget with ‘Actual Allocation of Public Monies’: A Well-Being Gender Budget Exercise. In Campbell, J. and Gillespie, M. (Eds.) *Feminist Economics and Public Policy: Reflections on the Work and Impact of Ailsa McKay*. (61-70). Routledge.

Günlük Şenesen, G. (2021). Wellbeing gender budgeting to localize the UN SDGs: examples from Turkey, *Public Money & Management*, 41(7), 554-560.

Günlük Şenesen, G. (2023). Belediye bütçesine sürdürülebilir kalkınma amaçları çerçevesinden bakma denemesi. İçinde: KAMER Vakfı, *Cinsiyet Eşitliği için Yerinden Yönetim Modeli* (111-123). <https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2375>

Kahveci, M., Akduran Erol, Ö. & Uymaz, B. (2023). İstanbul ilçelerinde bütçe tahmini ve gerçekleştirmeler. İçinde: Yakar Önal, A., Yücel, Y., Akduran Erol, Ö. & Kahveci, M. (der.) *Yaşam Odaklı Bir Ekonomi İçin Makro İktisat ve Maliye Politikaları* (341-361). Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Karababa, R., & Yılmaz, H. H. (2023). The Impact of Wage Taxes on Income-Based Gender Inequality in Türkiye. *Ekonomik Yaklaşım*, 34(128), 273-298.

Tuncer, G. (2019). Türkiye’de sosyo-ekonomik gelişmişliğin mekânsal eşitsizliği. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 2(2), 69-80.

Yücel, Y. & Günlük-Şenesen, G. (2018). Sustainability of Gender Budgeting in Local Administrations in Turkey: An Assessment from the Well-Being Perspective. In O’Hagan, A., Klatzer, E. (Eds.) *Gender Budgeting in Europe: Developments and Challenges* (271-291). Palgrave Macmillan.

Yücel, Y., Yakar Önal, A. & Akduran Erol, Ö. (2023). Hak ve eşitlik temelli bütçeleme ışığında Türkiye’nin program bütçesi, İçinde Yakar Önal, A., Yücel, Y., Akduran Erol, Ö. & Kahveci, M. (der.) *Yaşam Odaklı Bir Ekonomi İçin Makro İktisat ve Maliye Politikaları*. (261-283). Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Yücel, Y., Yakar Önal, A., Yakut Çakar, B., Günlük-Şenesen, G. (2024). 2000’li Yıllarda Türkiye’de Belediyelerde Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Politika ve Bütçeler, İçinde: Gürboğa N. (Der.) *Kentleşme ve Çevre Tarihi* (199-212). Tarih Vakfı Yurt.

TÜRKİYE MEVZUAT

Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (Kanun No. 5018), RG Sayı: 25326 (2003, 10 Aralık).

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5018&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı yayınları:

On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) https://onikinciplan.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/On-ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028.pdf

On İkinci Kalkınma Planı Kadının Kalkınmadaki Rolü Özel İhtisas Komisyonu Raporu (yayımlandığı takdirde)

Orta Vadeli Plan 2024-2026 (https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/09/Orta-Vadeli-Program_2024-2026.pdf)

Kamu İdareleri için Stratejik Planlama Kılavuzu, Sürüm 3.1, 2021.
[http://www.sp.gov.tr/upload/xSpKutuphane/files/0QRai+Kamu Idareleri Icin Stratejik Planlama Kilavuzu V3 1 .pdf](http://www.sp.gov.tr/upload/xSpKutuphane/files/0QRai+Kamu%20Idareleri%20Icin%20Stratejik%20Planlama%20Kilavuzu%20V3%201.pdf)

2024-2026 Dönemi Bütçe Çağrısı ve Bütçe Hazırlama Rehberi
(<https://www.sbb.gov.tr/butce-cagrisi-ve-butce-hazirlama-rehberleri/#1631294260433-cce691d9-4a8c>)

2024 Yılı Bütçe Gerekçesi https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/10/2024-Yili-Butce-Gerekcesi_27102023.pdf; <https://www.sbb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-kanunlari/#1550658802053-28e1db68-a098>; <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/2d-2024-2026-Donemi-Merkezi-Yonetim-Butce-Odeneklerinin-Programlara-Gore-Dagilimi.pdf>

2024 Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu. (Kanun No. 7489), RG Sayı: 32416 (Mükerrer) (2023, 31 Aralık). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/12/20231231M1-1.htm>
<https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/1-2024-Yili-Merkezi-Yonetim-Butce-Kanunu.pdf>

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ve Göstergeleri.
<http://www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/SKA-ve-Gostergeleri-Kapak-Birlestirilmis.pdf>

Proje illerinin belediyelerinin 2022-2024 performans programları

Proje illerinin belediyelerinin 2022-23 faaliyet raporları

Sözleşmeler

Avrupa Komisyonu. (1954). *İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme*. (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi). (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/666>)

Avrupa Konseyi. (2001). *Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı*. TBMM. (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1363>)

Birleşmiş Milletler (1949). *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*. (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/612>)

Birleşmiş Milletler. (1981) *Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi*. (CEDAW). <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/686/ekutuphane2.1.6.28.pdf?sequence=1>

Birleşmiş Milletler. (1995). *Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı*.
(<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/733>)

Birleşmiş Milletler. (2003). *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi*.
(<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/624/ekutuphane2.1.1.15.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)

e-kütüphane

Raporda yer alan kaynaklara ve bu alandaki diğer raporlara erişmek için

Raporda yer alan gösterge ve endeks verilerine erişmek için

veri portalı

eğitim portalı

Rapora ait eğitim videosuna ve diğer CEİD eğitim videolarına erişmek için

Raporun yazarı olan uzmanlara ve diğer uzmanlarımıza erişmek için

uzman havuzu